

मानवाधिकार तथा थानित शिक्षामाला, २०६८

भाग-३

मानवाधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस)

मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षामाला, २०६८

भाग-२

दोश्रो वर्ष

dfgj clwsf/ ; Aifof tyf sfggL ; Jf sG|
-x/kn] _

Website: www.hrplsc.org.np

E-mail : hrplsc@wlink.com.np

Phone : 081-526796

पुस्तकको नाम	: मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षामाला, २०६८ (भाग-२)
प्रकाशक	: मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस)
लेखन तथा सम्पादन	: श्री मिलन श्रेष्ठ
प्रथम संस्करण	: २०६८
पुस्तक नं.	: २०६८/०७
प्रथम संस्करण प्रति	: ५००० (पाँचहजार)
आवरण तस्वीर	: महेन्द्र उच्च मा.वि. होलेरी, रोल्पा (प्रतिक्षा सोडारी)
सर्वाधिकार र	: मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस)
सहयोगी निकाय	: अधिकार, लोकतन्त्र र समावेशी कोष (आर.डी.आई.एफ.)
आवरण/सेटिङ्ग	: स्क्रिन टेक, बागबजार, काठमाडौं
मुद्रण	: धौलागिरी अफसेट प्रेस, अनामनगर, काठमाडौं।
	फोन नं. ०१-४२४६६२३, ९८५१०९८५९३

प्रकाशकीय

मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस) ले विगत एक बर्षदेखि राप्ती अञ्चलको पाच वटा जिल्ला रुकुम, रोल्पा, सल्यान, प्यूठान र दाङका २५ वटा विद्यालयहरूमा माध्यामिक तहका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षा संचालन गरिरहेको छ । यो शिक्षाको मुख्य उद्देश्य “भविष्यका कर्णधार” विद्यार्थीहरूलाई अधिकार र कर्तव्यको बोध गराउदै सृजनात्मक चिन्तन व्यवहारमा अग्रसर गराउदै उनीहरू मार्फत समुदाय स्तरमा मानवअधिकार प्रवर्द्धन गराउनु हो । विद्यालयका विद्यार्थीहरू जहिले पनि शिक्षा, सूचना, प्रविधिका वाहक हुन्छन् । उनीहरूले सिकेको ज्ञान, सिप, क्षमता, सिंगो परिवार, समाज, देश र राष्ट्रलाई फाइदा हुने कुरालाई हृदयंगम् गरि यो शिक्षा संचालन गरिएको हो ।

गत बर्ष यो शिक्षा संचालन भएका विद्यालयहरूका विद्यार्थीहरूले सिकेको ज्ञान, चेतना र सिप बाट समाज परिवर्तनका लागि कोहि उदाहरणीय काम गरेका छन् । बालविवाह, जातिय छुवाछुत, लैंगिक भेदभाव, अन्धविश्वास, अन्याय र असमानताका विरुद्ध अभियान थालेका छन् र यसको समाजमा सकारात्मक प्रभाव परेको छ । यो मानवअधिकार तथा शान्ति शिक्षाबाट सम्भव भएको हो ।

यस बर्षको पाठ्यक्रम गत बर्षको अनुभव, सिकाइ, सल्लाह सुभावबाट केही भाषागत, विषयगत क्षेत्रमा सुधार गर्ने प्रयास गरिएको छ । यद्यपि यो आफैमा पूर्ण नहुन सक्छ । यसका लागि सम्पूर्ण महानुभावहरूबाट रचनात्मक सल्लाह सुभावको आशा राख्दछौं

यस शिक्षालाई औपचारिक पाठ्यक्रममा राख्नका लागि हामीलाई प्राप्त भएका अनुभव आदान प्रदान गर्न राष्ट्रिय तहको वकालत गर्नु अति आवश्यक छ भन्ने लागेको छ । यसका लागि सम्पूर्ण वर्गको सहयोग चाहिन्छ । आगामी दिनहरूमा यसलाई राष्ट्रव्यापी गर्नको लागि यो शिक्षा प्रेरणाको श्रोत बन्न सक्ने कुरामा हामी विश्वस्त छौं ।

यस क्रममा पाठ्यक्रम सामग्री लेखन तथा सम्पादन कार्यमा संलग्न त्रिभुवन विश्वविद्यालय राजनीति शास्त्रका उप-प्रध्यापक श्री मिलन श्रेष्ठलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यस कामका लागि खटेर काम गर्ने हरप्लेसका कार्यकारी प्रमुख श्री टोपबहादुर खड्का र कार्यक्रम अधिकृत श्री टेकबहादुर राना लगायत सम्पूर्ण कर्मचारी परिवारलाई हरप्लेस हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ । प्रस्तुत पाठ्यक्रम तयारी एवं प्रकाशनका लागि आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्ने अधिकार, लोकतन्त्र तथा समावेशी कोष (RDIF/ESP) लाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

अन्तमा, यो पुस्तक मानवअधिकार तथा शान्ति स्थापनाको क्षेत्रमा काम गर्ने सम्पूर्ण महानुभावहरूका लागि उपयोगि हुने आशा एवं विश्वास व्यक्त गर्दछौं ।

मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस)

विषय-सूची

efu -!

विभिन्न प्रकारका मानवअधिकारहरु

१५ सेसन

१.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार	१-४
२.	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार	४-७
३.	यातना विरुद्धको अधिकार	८-९
४.	महिलाको अधिकार	९-१४
५.	बालबालिकाको अधिकार	१४-१७
६.	आदिवासी जनजातिको अधिकार	१७-२०
७.	जातीय भेदभाव विरुद्धको अधिकार	२०-२३
८.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार	२४-२७
९.	जेष्ठ नागरिकको अधिकार	२७-३०
१०	छलफल अभ्यास	३१

efu -@

द्वन्द्व प्रतिको बुझाई

१५ सेसन

१.	द्वन्द्व भनेको के हो ?	३२-३४
२.	द्वन्द्वका कारणहरु	३४-३५
३.	द्वन्द्वका प्रकार	३५-३६
४.	द्वन्द्वका विभिन्न चरणहरु	३६-३८
५.	द्वन्द्व विश्लेषण भनेको के हो ? यसका विधीहरु के के हुन ?	३८-३९
६.	द्वन्द्व समाधान र यसको प्रक्रिया	३९-४०
७.	द्वन्द्व दमन तथा रोकथाम र प्रक्रिया:	४०-४१
८.	द्वन्द्व ब्यबस्थापन र यसको प्रक्रिया	४१-४२
९.	द्वन्द्व रूपान्तरण र यसको प्रक्रिया	४२-४३
१०.	मध्यस्थता, यसका चरण र फाईदाहरु	४३-४६
११.	मध्यस्थकताले पालना गर्नु पर्ने आचारसंहिता	४६-४७
१२.	वार्ता र यसका चरणहरु	४७-४९
१४.	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण र प्रभावहरु	४९-५१
१५	छलफल अभ्यास	५२

efU -#
शान्ति निर्माण प्रक्रिया

१० सेसन

१.	शान्ति भनेको के हो ?	५३-५४
२.	शान्ति स्थापना र सो सम्बन्धी प्रक्रियाका आधारभूत पक्षहरू	५४-५६
३.	शान्ति कार्यकर्ता र शान्ति कार्यकर्तामा हुनुपर्ने गुणहरू	५६-५७
४.	शान्ति कार्यकर्ताले गर्नु हुने र नहुने कार्यहरू	५७-५८
५.	मानवअधिकार रक्षक को हो र तिनीहरूले के गर्न सक्छ ?	५९-६०
६.	शान्ति वार्ता, राहत र पुनर्स्थापना एवं पुनर्मिलन	६०-६३
७.	नेपालमा शान्ति स्थापनाका लागि भएका प्रयासहरू	६३-६५
८.	छलफल अभ्यास	६६

efU -#
अधिकार र शान्तिको लागि जन-वकालत र पैरवी

४ सेसन

१.	जन-वकालत भनेको के हो र यो किन आवश्यक छ ?	६७-६९
२.	वकालतका आधारभूत पक्षहरू	६९-७०
३.	वकालतका चरण र रणनीतिहरू	७०-७२
४.	छलफल अभ्यास	७३

efU -!

विभिन्न प्रकारका मानव अधिकारहरू

हामीले मानव अधिकार तथा शान्ति शिक्षा अन्तर्गत पहिलो बर्ष (भाग १) मा मानव अधिकारका विविध पक्षमा छलफल गरिसकेका छौं । मानव अधिकार मानिस भएको नाताले उपभोग गर्न पाउने समग्र अधिकार हुन् । यसलाई मुलुकको कानून, संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था एवं नियमित गरेको हुन्छ । यहाँ हामी विभिन्न प्रकारका मानव अधिकारको वारेमा छलफल गर्ने छौं ।

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

कुनै पनि मुलुकको नागरिकको हैसियतले प्राप्त गर्ने अधिकारलाई नागरिक अधिकार भनिन्छ । यो अधिकार विशेष गरी व्यक्ति तथा नागरिकसंग सम्बन्धित हुन्छ र सामुहिक भन्दा पनि व्यक्तिगत रूपमा नै उपभोग गरिन्छ । यो अधिकार नागरिकका लागि व्यवस्था गरिएको भएपनि कतिपय अधिकारहरू मानिस भएको नाताले अर्को मुलुकको नागरिकले पनि उपभोग गर्न पाउँछ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार मानिसको जीवन र स्वतन्त्रतासंग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित हुन्छ । नागरिक अधिकार अन्तर्गत विशेषगरी व्यक्तिका सुरक्षा र चासोका विषयहरू र भेदभाववाट संरक्षण लगायतका अधिकारहरू पर्दछन् । यस अन्तर्गत व्यक्तिगत अधिकारहरू पनि पर्दछन् । यसैगरी राजनीतिक अधिकार अन्तर्गत स्वच्छ न्याय पाउन पर्ने, कानूनी प्रक्रियाको सही पालना गर्नुपर्ने, राजनीतिक पदका लागि हुने निर्वाचनमा मतदान गर्ने, उम्मेदवारी दिने, संगठित हुने लगायतका अधिकारहरू पर्दछन् ।

लोकतन्त्रको अभ्यास गर्नका लागि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको प्रत्याभूति अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । नागरिक अधिकारमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण अधिकार भनेको जीवनको अधिकार नै हो । कुनै पनि अवस्थामा व्यक्तिको जीवनको हरण गर्न पाइदैन भन्ने मान्यता नै जीवनको अधिकार हो । यसलाई सबै अधिकारको पनि अधिकार मानिन्छ । किनकि यस अधिकारको अभावमा अन्य अधिकारको कुनै अर्थ हुँदैन । अर्को महत्वपूर्ण अधिकार भनेको वैयक्तिक सुरक्षा र स्वतन्त्रता हो । कसैलाई अन्य व्यक्तिको व्यवहार वा निजले पालेका घरायसी जनावरवाट सुरक्षाको पूर्ण अधिकार छ, जुन हाम्रो समाजमा समस्याको रूपमा आउने गर्दछ । अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता अर्को महत्वपूर्ण अधिकार हुन् । यस अधिकारको अभावमा पूर्ण लोकतन्त्रको

अभ्यास गर्न सकिदैन । यसको लागि स्वतन्त्र सञ्चारको पनि उत्तिकै जरुरत हुन्छ । यसले सूचना आदान प्रदान गर्ने मात्र नभएर जनताको अभिमत व्यक्त गर्ने समेत अवसर प्रदान गर्दछ । तर स्वतन्त्रताको अर्थ स्वच्छन्दता होईन । स्वतन्त्रताको नाममा कसैलाई हानी पुनेगरी अभिव्यक्ति दिन वा अधिकारको प्रयोग गर्न भने पाइँदैन ।

नागरिक अधिकारको प्रत्याभूतिले कुनै शासक एवं व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढंगले शक्तिको प्रयोग गर्नवाट रोकदछ र नागरिकको आत्मसम्मान, स्वतन्त्रता र गरिमाको पक्षपोषण गर्दछ । तसर्थ यो अधिकार स्वेच्छाचारी राज्यको विरुद्धमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । अकोंतिर राज्यको हरेक गतिविधिहरूमा नागरिकहरूलाई सहभागिताको अवसर दिइनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । नागरिकहरूको सक्रिय सहभागिता बिना लोकतान्त्रिक सरकारको निर्माण हुन सक्दैन । मुलतः राजनीतिक अधिकार अन्तर्गत मतदानको अधिकार, कानून बनाउने निकायको सदस्य, मन्त्री, प्रधानमन्त्री तथा राष्ट्र प्रमुख पदमा निर्वाचनका लागि प्रतिस्पर्धा गर्ने अधिकार, सरकारका गलत गतिविधिहरूको विरोध गर्न पाउने अधिकार समावेश भएको हुन्छ ।

नागरिकलाई राज्यको हरेक राजनीतिक पदमा मत व्यक्त गर्न पाउने हक छ । जनताको अभिमतवाट नै शासकहरूले शासन गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ । मत दिन पाउने अधिकार मात्र पर्याप्त होईन । निर्वाचित पदमा प्रतिस्पर्धा गर्न पाउने हक पनि राजनीतिक अधिकार अन्तर्गत नै पर्दछ । जनतालाई आफ्नो गुनासो तथा असन्तुष्टि वारे सक्षम निकायमा शिकायत गर्न पाउने अधिकार पनि नागरिक अधिकार अन्तर्गत पर्दछ । स्वच्छ न्यायको अधिकार पनि नागरिकका आधारभूत अधिकार मानिन्छ । नागरिकसंग सरकारको स्वच्छ आलोचना गर्ने अधिकार सुरक्षित रहेको मानिन्छ । जनतावाट आउने स्वच्छ आलोचनाले सरकारलाई सही मार्गमा डोच्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ । राजनीतिक अधिकारले नागरिकलाई राजनीतिक शक्तिमा पहुँचको अवसर प्रदान गर्दछ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ (कानून) ले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन् । यो कानून संयुक्त राष्ट्र संघले १६ डिसेम्बर, १९६६ मा पारित गरेको थियो र २३ मार्च, १९७६ देखि कार्यान्वयनमा आएको थियो । यो कानूनलाई स्वीकार गर्ने मुलुकले यसमा उल्लेख गरिएका अधिकारहरूको सम्मान र पालना गर्नुपर्छ । नेपालले पनि यस कानूनलाई १४ मे १९९१ मा स्वीकार गरिसकेको हुंदा यसमा गरिएका व्यवस्थाहरूको वाध्यात्मक रूपमा सम्मान, परिपालना र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । उक्त कानूनले मुख्यगरी देहायका अधिकारहरूको व्यवस्था गरेका छन् :

- १) सबै व्यक्तिलाई वाँच्न पाउँने जीवनको अधिकार छ । कुनै नाममा कसैको जीवन हरण गर्न पाइँदैन । मृत्युदण्ड दिनेगरी कानून बनाउन पाउँदैन ।
- २) सबै व्यक्तिलाई व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार छ । त्यस्तो स्वतन्त्रता र सुरक्षा उपलब्ध गराउने दायित्व सरकारको हो ।
- ३) कसैलाई पनि कानूनले तोकेको प्रक्रिया पुरा नगरी स्वेच्छाचारी एवं मनोमानी किसिमले पक्राउ गर्न पाइँदैन ।
- ४) सबै व्यक्तिलाई कानूनको अगाडि समानता, समान व्यवहार पाउने र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने हक छ ।

- ५) सबै व्यक्तिलाई अदालती कारवाहीमा निष्पक्ष न्याय र स्वच्छ सुनवाईको अधिकार छ । पहिला भएको घटनाका लागि पछि कानून बनाई कारवाही गर्न पाइँदैन ।
- ६) सबै व्यक्तिलाई यातना विरुद्धको अधिकार प्राप्त छ । कुनै पनि नाममा कसैले कसैलाई शारिरीक तथा मानसिक यातना दिने वा त्यस्तो व्यवहार गर्न पाइँदैन ।
- ७) सबै व्यक्तिलाई दासता विरुद्धको अधिकार छ । कसैले कसैलाई दास बनाउन वा कमाराकमारी बनाई राख्न वा वेचविखन गर्न पाइँदैन ।
- ८) सबै व्यक्तिलाई मुलुक वाहिर र भित्र स्वतन्त्रपूर्वक आवतजावत गर्न पाउने अधिकार छ । राज्यले यसमा अनावश्यक प्रतिवन्ध लगाउन पाउँदैन ।
- ९) सबै व्यक्तिलाई आफ्नो विचार बनाउने र त्यस्तो विचार अभिव्यक्त गर्ने अधिकार छ ।
- १०) सबै नागरिकलाई राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुने, राजनीतिक पदका लागि हुने निर्वाचनमा मत दिने र निर्वाचित हुनका लागि उम्मेदवार बन्ने तथा मत मानन पाउने अधिकार प्राप्त छ ।
- ११) सबै नागरिकलाई संविधानले तोकेको दायरामा रहेर संघसंस्था खोल्ने तथा संगठित हुन पाउने हक छ ।
- १२) सबै नागरिकलाई आफ्नो चाहना अभिव्यक्त गर्न शान्ति पूर्वक भेला हुने र सभा सम्मेलन गर्न पाउने हक छ ।
- १३) सबै व्यक्तिलाई गोपनीयताको हक छ । कसैलाई निजको अनुमति विना निजको सम्पति, शरीर, प्रतिष्ठा लगायत निजसंग सम्बन्धित गोपनीयता भङ्ग गर्न पाइँदैन ।
- १४) सबै व्यक्तिलाई आफूलाई विश्वास लागेको धर्म अवलम्बन गर्ने अधिकार छ ।
- १५) सबै व्यक्तिलाई आफूहरूको मञ्जुरीमा वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने तथा परिवार वसाउने हक छ ।

माथि उल्लिखित व्यवस्थाहरू नेपालको सन्दर्भमा पनि वाध्यात्मक रूपमा लागू गर्नुपर्ने भएकोले यस सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान लगायत विभिन्न कानूनहरूले विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेका छन् । उल्लिखित व्यवस्थाहरूलाई बुद्धागत रूपमा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- १) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्ने हक छ । मृत्यु दण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाउन पाइँदैन ।
- २) कानूनले नै तोकेको अवस्थामा बाहेक कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण गर्न पाइँदैन ।
- ३) सबै नागरिकलाई विचार र अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने, बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने, राजनैतिक दल खोल्ने, संघ र संस्था खोल्ने, नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोवास गर्ने तथा कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रताको हक छ । तर यस्तो हकको प्रयोग गर्दा अरुको अधिकार हनन् हुने, राज्यलाई क्षति पुग्ने तथा सार्वजनिक हितमा नकारात्मक असर पर्ने गरी प्रयोग गर्न भने पाइँदैन ।
- ४) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुन्छ । कानूनले कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा गर्न पाइँदैन । यस्तो व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण व्यवहार मानिन्छ ।
- ५) सबै व्यक्तिलाई प्रचलित सामाजिक एवं सांस्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वेषि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक छ ।
- ६) पक्राउ भएका व्यक्तिलाई पक्राउ पनाको कारण वारे जानकारी पाउने हक छ । उसले आफूले रोजेको वकीलसंग भेट गर्न र सल्लाह लिन पाउँछ । कसुर गर्दाको अवस्थामा तोकेको सजाय भन्दा बढी सजाय गर्न पाइँदैन ।

- ७) सबै व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा निकायबाट स्वच्छ सुनुवाई र आफ्नो सुनवाई वारे जानकारी पाउने हक् छ ।
- ८) अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न पाइँदैन । त्यस्तो व्यवहार वा कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुन्छ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउँने हक् छ ।
- ९) सबै नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माने वा पाउने हक् छ ।
- १०) सबै व्यक्तिलाई आफ्नो जीउ, आवास, सम्पति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्र सम्बन्धी कुराहरू गोप्य राख्ने हक् छ । त्यस्तो हक् कानूनले तोकेको अवस्थामा वाहेक अन्य अवस्थामा हस्तक्षेप गर्न पाइँदैन ।
- ११) सबै व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक् प्राप्त छ । प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइँदैन । मानिसलाई बेच-बिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइँदैन । कसैलाई पनि निजको इच्छा विना काममा लगाउन पाइँदैन ।
- १२) कानूनमा तोकेको उमेर पुरा गरेको नेपाली नागरिकलाई राजनीतिक पदका लागि हुने निर्वाचनमा मत दिने तथा उम्मेदवार हुन पाउने हक् छ ।

माथि उल्लिखित मुलभूत संवैधानिक व्यवस्थाहरू वाहेक विद्यमान कानूनले पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार वारे विभिन्न व्यवस्था गरेका छन् । ती व्यवस्थाहरूको वारेमा पछाडि विभिन्न भागमा विश्लेषण गरिएको हुदा यहां चर्चा गरिएको छैन ।

२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

मानिसको आधारभूत आवश्यकताहरू पुरा नभएसम्म उसले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपभोग र अभ्यास गर्न सक्दैन । मानिसको विकास, प्रगति र सभ्यताका लागि आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरूको महत्वपूर्ण योगदान हुन्छ । समग्रमा ती महत्वपूर्ण पक्षहरूसंग सम्बन्धित अधिकारहरू नै मानिसका आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार हुन् । यी अधिकारहरूको सुरक्षा नभएमा अन्याय र असमानता वढदछ । यसले परनिर्भरता बढाउँछ र मानिसले नागरिक र राजनीतिक अधिकारको उपभोग गर्न सक्दैन । व्यक्तिले दैनिक आवश्यकताहरू पूर्ति गर्नुपर्ने वाध्यतावाट थिचिएमा स्वतन्त्रता उपभोग गर्न सक्दैन् । अतः आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व हो र यो राज्यद्वारा प्रदान गर्ने अधिकार हो ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रमुख उद्देश्य सबै व्यक्तिको अधिकारको सामुहिक रूपमा संरक्षण गर्नु हो । यसले आर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय तथा सांस्कृतिक न्यायमा विशेष जोड दिन्छ । यसैगरी यस अधिकारको समुहले व्यक्ति भन्दा पनि समुह वा समुदायको अधिकारमा विशेष जोड दिन्छ । यो अधिकार किन चाहिन्छ भन्ने कुराको अनुभुति गर्नका लागि तलका केही तथ्यांकहरू महत्वपूर्ण हुन्छ :

- विश्वका एक चौथाई मानिसहरू शुद्ध खानेपानी लगायतका आधारभूत आवश्यकताका अभावमा बाँचीरहेका छन् ।
- विश्वका एक अर्ब भन्दा धेरै मानिसहरू अत्यन्तै गरीबि, घरवारविहिन, भोकमरी र कुपोषण र सरुवा रोगका बीच बाँचीरहेका छन् ।

- विश्वका एक अर्ब पचास करोड भन्दा धेरै मानिसहरु शुद्ध खानेपानी तथा आधारभूत स्वास्थ्य सेवावाट वज्जित भएका छन् ।
- विश्वका एक अर्ब भन्दा धेरै बयाङ्क मानिसहरु पद्न र लेख्न सक्दैनन् ।
- विश्वका पचास करोड भन्दा धेरै बालबालिकाहरूले प्राथमिक शिक्षा पाउन सकेका छैनन् ।

मानिसलाई अभावको भयावह संकटवाट चाउनका लागि १९६६ मा विश्वव्यापी रूपमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून (महासन्धि) तर्जुमा भई ३ जनवरी १९७६ (१९ पौष २०३२) देखि लागू भएका छन् । उक्त कानूनले विश्वका मानिसको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको रक्षा गर्नका लागि देहाय वमोजिम व्यवस्था गरेका छन् :

- १) यसमा उल्लिखित अधिकारहरु राज्यको स्रोत साधन परिचालन गरी क्रमशः व्यवस्था गर्दै जाने विषयमा राज्यहरूले कदम चाल्नु पर्छ ।
- २) **श्रमको अधिकार :** आफ्नो उचित जीवन स्तर कायम गर्नको लागि सबै व्यक्तिलाई काम पाउने अधिकार छ । यसको लागि राज्यले सम्भव सबै उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्छ । यस अन्तर्गत रोजगारीमा सबैको समान पहुँच पनि पर्दछ । यस अन्तर्गत श्रमिकहरु आफ्नो हित र सरोकारको रक्षाको लागि ट्रेड यूनियनमा सहभागी हुन र हड्डताल गर्न पाउने अधिकारलाई पनि समेट्दछ ।
- ३) **सामाजिक सुरक्षाको अधिकार :** सबै व्यक्तिलाई सामाजिक बीमा सहितको सामाजिक सुरक्षाको हक छ । काम गर्दाको अवस्थामा हुने दुर्घटना, विमारी, अपाङ्गतावाट सुरक्षाका लागि यस्तो व्यवस्था अत्यावश्यक हुन्छ । यस्तो सुविधा कुनै प्रकारको भेदभाव विना सबैको पहुँचमा हुनु पर्छ ।
- ४) **परिवारिक जीवनको अधिकार :** परिवार मानिसको आधारभूत एकाई हो । तसर्थ त्यस्तो परिवार वसाउन व्यक्तिलाई कुनै दबाव वा धम्की विना स्वतन्त्र पूर्वक वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने अधिकार हुनुपर्छ । परिवारलाई व्यवस्थित बनाउनका लागि मातृत्व सुरक्षा पनि प्रमुख मानिन्छ । सुरक्षित मातृत्व लगायत सामाजिक सुरक्षाका लागि सुत्केरी हुनुपूर्व तथा भएपछि तलबी विदाको व्यवस्था हुनु पर्छ । वालबालिकाहरूलाई खतराजन्य प्रभाव एवं शोषणवाट चाउने व्यवस्था सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- ५) **पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार :** खानेकुरा, पानी र वासस्थान नै मानिसका आधारभूत आवश्यकता हुन् । उक्त आवश्यकता पुरा गर्नका लागि सबै व्यक्तिलाई उचित जीवन जीउने अधिकार छ । यस अन्तर्गत खाना, नाना र छाना (गास, वास र कपास) लगायतका आवश्यकताहरु पाउने र आफ्नो जीवनस्तरलाई सुधार गर्दै अगाडि बढाउने अधिकार पर्दछन् । यस अन्तर्गत भोकमरी विरुद्धको अधिकार तथा खाद्य पदार्थ माथिको अधिकार पनि समावेश हुन्छ । खान पाउने हकले मानिसलाई सहजपूर्वक बाँच्नका लागि स्वच्छ र पर्याप्त खानेकुरा र खानेपानीलाई समेत समेट्दछ । यसैगरी पर्याप्त वासस्थान अन्तर्गत त्यस्तो वासस्थान, जहाँ वस्दा आत्मसम्मान, शान्ति र सुरक्षित महशुस गर्न सकियोस् । यस अन्तर्गत उचित मुल्यमा पर्याप्त गोपनीयता, पर्याप्त स्थान, पर्याप्त सुरक्षा, आधारभूत पूर्वाधार र काम गर्ने एवं वस्ते वातावरण हुनुपर्ने कुरालाई समेत इङ्गित गर्दछ । यसको लागि राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई विना भेदभाव उल्लिखित अधिकार उपभोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ । कसैलाई पनि आफू वसी आएको ठाउंवाट माथि उल्लिखित सुविधासम्पन्न आवासको व्यवस्था नगरी निज वा परिवारको इच्छा

विपरित हटाउनु हुँदैन । तर यसो भन्दैमा जवर्जस्ती कब्जा गरेको सार्वजनिक जग्गा एवं अन्य व्यक्तिको हक लाग्ने जग्गामा वस्त्र पाईन्छ भन्ने होइन । यसलाई राज्यले व्यवस्थापन गर्नुपर्छ ।

- ६) **स्वास्थ्यको अधिकार :** सबै व्यक्तिलाई पर्याप्त स्वास्थ्यको हक छ । स्वास्थ्यको हकले उपचार पाउँने हकको मात्र सम्बोधन नगरी आफ्नो अङ्ग प्रत्यङ्गको सुरक्षा गर्ने विषय पनि समेटदछ । राज्यले आफ्ना नागरिकलाई विना भेदभाव सहलियत मूल्यमा स्वच्छ खानेपानी, स्वास्थ्य सेवा, स्वच्छ खानेकुरा, वासस्थान उपलब्ध गराउनु पर्छ ।
- ७) **शिक्षाको अधिकार :** सबै व्यक्तिलाई शिक्षामा पहुँचको हक छ । शिक्षा मानिसको आधारभूत अधिकार हो । शिक्षा व्यक्तिको पूर्ण व्यक्तित्व विकासका लागि पर्याप्त हुनु पर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाले प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा लगायत माध्यमिक शिक्षा सबैलाई उपलब्ध हुने र पहुँचयोग्य हुनु पर्छ भने उच्च शिक्षामा सबैको समान पहुँच हुनु पर्छ । शिक्षाको हक कुनै भेदभाव विना उपलब्ध हुनुपर्छ । आफ्नो वालवच्चालाई कस्तो शिक्षा दिने भन्ने कुरा अभिभावकको हक हो र राज्यले त्यसलाई सम्मान गर्नुपर्छ । विद्यालयमा विद्यार्थीलाई शारिरीक सजाय दिन नहुने कुरा पनि यसै अन्तर्गत पर्दछ ।
- ८) **सांस्कृतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार :** यस अन्तर्गत विज्ञान तथा संस्कृतिको उपयोग, विकासको अधिकार तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार पनि पर्दछ । हरेक व्यक्तिको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक, वैज्ञानिक विकासवाट लाभ लिन पाउने हक र आफूले आविष्कार वा सृजना गरेको वैज्ञानिक विषयमा भौतिक तथा नैतिक हक कायम गर्ने अधिकारलाई सुरक्षित गरिएको छ ।

उल्लिखित अवस्थामा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून (महासनिधि) ले सबै मानिसहरूको आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रयत्न गर्दै त्यसका लागि राज्यको दायित्व सृजना गरेका छन् । माथि उल्लिखित व्यवस्थालाई सरल एवं वुदागत रूपमा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिका आर्थिक अधिकारहरू :

- जीविकोपार्जनका लागि काम गर्ने पाउने अधिकार
- आफ्नो इच्छाको काम छान्ने तथा स्वीकार गर्ने पाउने अधिकार
- काम गर्नको लागि उपयुक्त वातावरणको अधिकार
- काम वापत उचित पारिश्रमिक पाउने अधिकार
- दासत्व व्यवहारवाट मुक्त हुने अधिकार
- श्रम संगठन खोल्ने तथा संगठित हुने पाउने अधिकार
- समान कामको लागि महिला पुरुषले पाउने ज्यालामा समानताको अधिकार

व्यक्तिका सामाजिक अधिकारहरू :

- पर्याप्त खाना, कपडा र वास सहितको उपयुक्त जीवनस्तरको अधिकार
- भोक्तमरीवाट मुक्त हुन पर्याप्त खानाको अधिकार
- यथोचित आवासको अधिकार
- सामाजिक बीमा सहित सामाजिक सुरक्षाको अधिकार
- पर्याप्त स्वास्थ्यको अधिकार
- परिवार वसाउने अधिकार
- मातृत्व तथा प्रसूति सेवा पाउने अधिकार
- सुविधाको उपभोग गर्न पाउने अधिकार
- व्यक्तित्व विकासको अवसर पाउने अधिकार
- काम गर्दा घाईंते भएको अवस्थामा पाउनु पर्ने सुविधाको अधिकार
- उमेर पुगेका महिला पुरुषलाई उनीहरूको मञ्जुरीमा विवाह गर्न पाउने अधिकार
- आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विषयमा आफैले निर्णय गर्न पाउने स्व निर्णयको अधिकार

व्यक्तिका सांस्कृतिक अधिकारहरू :

- आफ्नो परम्परागत संस्कृतिमा सहभागी हुन पाउने अधिकार
- कलाको आनन्द लिने तथा विज्ञानको क्षेत्रमा भएको प्रगति र यस क्षेत्रवाट हुने फाईदामा सहभागी हुने अधिकार
- अनिवार्य निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा सहित शिक्षा आज्ञन गर्न पाउने अधिकार
- अल्पसंख्यकले आफ्नो संस्कृति, भाषा र धर्म प्रयोग गर्न पाउने अधिकार
- आफ्नो समुदाय अन्तर्गत परम्परा, रीति थिति, चालचलन अनुसारको संस्कारहरू गर्न पाउने अधिकार
- आफ्नो रीति अनुसारको क्रियाकर्म गर्न पाउने अधिकार
- जातीय परम्परा अनुसारको भेषभूषा प्रयोग गर्ने अधिकार
- आफ्नो वैज्ञानिक आविष्कार तथा कला वापत प्राप्त हुने लाभहरूको उपयोग तथा संरक्षण गर्ने अधिकार
- आफ्नो सांस्कृतिक पहिचान, भाषा, आफ्नो परम्परा र जीवन पद्धति कायम गर्न पाउने अधिकारहरू

माथि उल्लिखित सबै अधिकारहरू मानिसका लागि अत्यन्तै आवश्यक छन् । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग गर्न मद्दत पुऱ्याउदछ । तापनि यी सबै अधिकारहरूको पूर्ण रूपमा सुनिश्चितता राज्यको क्षमतामा भर पर्दछन् । यद्यपि राज्यले यी सबै अधिकारहरू पुरा गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरा संविधान, निर्देशक सिद्धान्त, कानून तथा नीति नियममा उल्लेख गरेको हुन्छ । उक्त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई नेपालले पनि १४ मे १९९१ मा कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता सहित स्वीकार गरिसकेको छ । तसर्थ उल्लिखित अधिकारहरू नेपालको सरकारले आफ्ना नागरिकहरूलाई दिनुपर्छ । यसका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान लगायत सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूमा उल्लिखित अधिकार सम्बद्ध विषयहरूलाई समावेश गरेका छन् ।

३. यातना विरुद्धको अधिकार

कुनै व्यक्तिलाई शारिरिक वा मानसिक प्रकृतिको अत्यधिक पिडा वा कष्ट पुऱ्याउने क्रियाकलाप वा कार्य यातना हो । नेपालको सन्दर्भमा राज्यका सुरक्षा अधिकारीले अपराधको अनुसन्धान वा पुर्पक्षका क्रममा वा अरु कुनै किसिमले थुना वा नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिलाई शारिरीक वा मानसिक रूपमा दिईने यातना वा अमानवीय एवम् अपमानजनक व्यवहारलाई यातना मानिन्छ । त्यस्तै सशस्त्र दृन्घमा संलग्न सशस्त्र समूहहरु लगायत गैर राज्य पक्षका सशस्त्र व्यक्ति वा समूहरुद्वारा पनि यातना दिने काम हुन सक्छ । जेष्ठ व्यक्ति, महिला र बालबालिका उपर हुने घरेलु हिंसा र दुर्व्यवहार पनि यातनाको एउटा रूप हो । कानुन बनाएर पनि यस्तो यातना दिन पाइँदैन । तर कानून वमोजिम कुनै काम गर्नुपर्ने रहेछ भने त्यसलाई यातना भन्न सकिँदैन । जस्तोः कसैले अपराध गरेको कारण कारागारमा राख्यो भने त्यसलाई यातना दिएको भन्न पाइँदैन । त्यो सजायां हो । तर जेलमा राख्दा कुटपीट, गालीगलौज लगायतका शारिरीक एवं मानसिक यातना दिन पाइँदैन ।

यातना मानवता विरुद्धका क्रियाकलाप भएकोले यसलाई विश्वव्यापी रूपमा अन्त्य गर्न आवश्यक थियो । तसर्थ यातनापूर्ण कार्य तथा व्यवहारलाई विश्वव्यापी रूपमा अन्त्य गर्नका लागि सन् १९८४ मा यातना तथा अन्य क्रुर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानून बन्यो । उक्त कानूनले यातना, क्रुर अमानवीय वा अपहेलनात्मक व्यवहार गर्ने वा त्यस्तो किसिमको सजाय तोक्ने कार्यलाई प्रतिवन्ध लगायो । यसैगरी उक्त कानूनले सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई यातना सम्बन्धी कानुन वारे आ-आफ्नो राष्ट्रका अधिकृतहरु, प्रहरीहरु, सैनिकहरु, सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धित अधिकृतहरु, चिकित्साकर्मी र ती सबै व्यक्तिहरूलाई शिक्षित बनाउनका लागि दायित्व सूझना गन्यो । यसैगरी उक्त कानूनले यातना पीडितलाई कानूनी रूपमा नै पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गर्न तथा पीडिकलाई सजायको व्यवस्था गर्दै त्यस्तो व्यवहार रोक्नको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न राज्यको दायित्व सूझना गन्यो ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले कसैलाई पनि यातना दिन वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गन्यो । यसैगरी बालबालिकालाई यातना दिन नहुँने, यातनाका सबै क्रियाकलाप रोक्ने सम्बन्धी कानून बनाई लागू गर्नुपर्ने व्यवस्था गन्यो । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको व्यवस्था अनुसार व्यक्तिगत प्रतिष्ठामा अपमान हुने, विशेषगरी अपमान तथा अमानवीय व्यवहार गर्न पाइँदैन । त्यस्तै हत्या, यातना जस्ता निर्दीयी व्यवहार, अंगभंग वा कुनै पनि किसिमका सजाय वा घटना गराउने वा त्यस्तो धम्की दिन जस्ता जीवन तथा स्वास्थ्य एवम् शारिरिक हिंसाजन्य कार्य कुनै पनि समय वा स्थानमा जे सुकै भए पनि गर्न पाइँदैन । बालबालिकालाई डर त्रास देखाउने वा शारिरीक सजायां गर्नपनि पाइँदैन ।

नेपालले यो यातना तथा दुर्व्यवहार विरोधी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई १४ मे १९९१ मा स्वीकार गरिसकेको छ । तसर्थ नेपालले पनि यसमा लेखिएका तथा प्रतिवद्धता जनाएका विषयलाई इमान्दारिताका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । यसका लागि नेपालले यातना दिन नपाइने वारे संविधान तथा कानूनमा व्यवस्था गरेको छ । यस सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले अपराध अनुसन्धान तथा पुर्पक्षका क्रममा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेका व्यक्तिलाई शारिरीक वा मानसिक यातना वा अमानवीय एवम् अपमानजनक व्यवहार गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । उक्त संविधानले त्यस्तो यातनापूर्ण कार्य दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यवाट पीडा पुगेको पीडितलाई कानूनले तोके वमोजिमको क्षतिपूर्ति दिईने कुराको ग्यारेण्टी गरेको छ । यसैगरी संविधानले महिला

विरुद्ध शारिरीक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गर्न तपाईंने र गरिएमा कानून वमोजिम दण्डनीय हुने व्यवस्था गरेको छ ।

यस्तो व्यवस्था यस अधिका संविधानले पनि गरेको थियो भने संविधानका ती व्यवस्थाहरु कार्यान्वयन गर्नका लागि यातना सम्बन्धी क्षतिपुर्ति ऐन, २०५३ वनाई लागू गरिएको थियो, जुन हालसम्म पनि कार्यान्वयनमा रहेका छन् । उक्त कानून अनुसार अपराध अनुसन्धान तथा पुर्षक्षका क्रममा वा अरु कुनै किसिमले थुना वा हिरासतमा रहेका कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिन पाईदैन । यदि यातना दिएमा वा दिएको पाईएमा यातना दिने अधिकारीलाई कारबाही गर्नको लागि जिल्ला अदालतले सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिन सक्छ । साथै यातना दिएको ठहरेमा पिडितलाई यसको पिडा र अवस्था समेतको विचार गरी एक लाख सम्मको क्षतिपुर्ति भराउने गरी जिल्ला अदालतले फैसला गर्न सक्छ । यसैगरी केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ ले सार्वजनिक स्थानमा महिला प्रति अभद्र व्यवहार गर्न वा कुनै पनि व्यक्तिलाई हैरानी गर्ने उद्देश्यले हुलहुज्जत गर्नु वा दुःख दिने नियतले कुनै प्रकारको धम्की दिनु हुदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्था विपरित काम गरेको पाईएमा स्थानीय प्रशासन (प्रमुख जिल्ला अधिकारी) ले कानून वमोजिम सजाय गर्न सक्छ ।

कसैलाई कानून विरुद्ध यातना दिएमा वा दुर्व्यवहार गरेमा वा कसैको यातना विरुद्धको हकको उल्लंघन भएमा पिडित व्यक्तिले कानून वमोजिम जिल्ला अदालतमा उजुरी दिन सक्छ । यातनावाट पिडित भएका व्यक्ति आफै वा निज पिडितको मृत्यु भएमा वा निज आफैले उजुरी दिन नसक्ने अवस्थामा परिवारको उमेर पुगेको व्यक्ति वा कानून व्यवसायीले घटनाको सबै कुरा खोली उजुरी दिन सक्छ । उजुरी मनासिव एवम् सत्य ठहरेमा अदालतले पिडितलाई एक लाख सम्मको क्षतिपुर्ति र यातना दिने व्यक्तिलाई विभागीय कारबाहीको लागि निर्णय गरी सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ । यसरी क्षतिपुर्ति पाउने गरी फैसला भएकोमा अदालतको फैसलाको प्रतिलिपि समावेश गरी थुनामा रहेको जिल्लाको प्र.जि.अ.समक्ष निवेदन दिनुपर्छ । प्र.जि.अ. ले यसरी निवेदन परेको ३५ दिन भित्र पिडितलाई क्षतिपुर्ति दिनुपर्दछ । यदि यातना विरुद्धका कानूनहरु सबैधानिक उद्देश्य पुरा गर्न प्रभावकारी वा पर्याप्त नभएमा पिडित व्यक्तिले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गर्न पाउँछ । सर्वोच्च अदालतले पनि नागरिकहरुको हक अधिकारको रक्षाको लागि सम्बन्धित निकायलाई उपयुक्त आदेश दिन सक्छ । यस सम्बन्धमा अदालतले नागरिकहरुको अधिकारको रक्षा गर्नका लागि विभिन्न निर्णयहरु समेत गरेका छन् । कुनै व्यक्तिको सबैधानिक हकको उल्लंघन भएमा सो हकको प्रचलनको लागि पिडितले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गर्न पाउँछ । निवेदन मनासिव ठहरेमा अदालतले पनि अधिकार प्रचलनको लागि विभिन्न आदेश जारी गर्न सक्छ । यसैगरी कसैले केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन वमोजिम कसुर गरेमा वा व्यक्तिगत जीवनमा असर पर्ने गरी धम्की दिएमा पिडितले प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष घटना भएको ७ दिन भित्र निवेदन गर्न सक्छ । निवेदन मनासिव ठहरेमा कसुरदारलाई १० हजारसम्म जरीवना गरी पिडितलाई मनासिव क्षतिपुर्ति समेत भराई दिन सक्छ ।

४. महिलाको अधिकार

महिला भएको नाताले प्राप्त गर्ने अधिकार महिला अधिकार हो । महिलालाई लैङ्गिकताको आधारमा विभेद नगरी उनीहरुको मानवअधिकारको समान रूपले संरक्षण गर्नुपर्छ । महिलाका लागि विशेष रूपमा संरक्षण गर्नुपर्ने अधिकार महिला अधिकार हो । मानवअधिकारमा के भनिन्छ भने हक र अधिकारको अगाडी

महिला र पुरुष प्रयोग हुनु हुदैन। पुरुष सरहको अधिकार महिलाले पनि स्वतः पाउनु पर्दछ। तर व्यवहारमा लिङ्गको भिन्नताको आधारमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र कानूनी रूपमा भेदभाव गरिएका थुप्रै घटना र उदाहरणहरु छन। व्यवहारमा जुन अधिकार पुरुषलाई प्राप्त छ, ति सबै अधिकार महिलालाई प्राप्त भएका छैनन। त्यस्तै केही हक अधिकारहरु यस्ता छन जुन महिलालाई मात्र प्राप्त हुन सक्दछ। त्यसैले केही हक अधिकारहरुलाई महिला अधिकार भन्नु पर्ने वाध्यता सृजना भएको हो।

प्राकृतिक रूपमा महिलाका केही विशेष क्षमता र जिम्मेवारी छन् जसको लागि विशेष अधिकारको आवश्यकता पर्दछ। त्यस्तो अधिकारहरु महिलालाई मात्र प्राप्त हुन सक्छ, जुन यस प्रकार छ :

- गर्भधारण गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्ने अधिकार
- सुत्केरी विदा पाउने अधिकार र विशेष औषधी उपचार भत्ता पाउने अधिकार
- महिला विरुद्ध हुने हिंसाका घटनामा उचित कानूनी उपचार पाउने अधिकार,
- महिला विरुद्ध भेदभाव हुने वा होच्याउने खालका प्रथा परम्पराबाट मुक्ति पाउने अधिकार,
- महिलाको उत्थानको लागि अन्य थप विशेष सुविधा र संरक्षण पाउने अधिकार

हाम्रो समाजको संरचना र व्यवस्था हेर्ने हो भने महिला धेरै कुराहरुमा पछि परेको देखिन्छ। आजको समून्त अवस्थालाई अझै फराकिलो र सभ्य बनाउने हो भने महिला र पुरुष वीच अवसर र जिम्मेवारीको साझेदारी गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि महिलालाई थप केही अधिकारहरु दिनुपर्ने हुन्छ, जुन यस प्रकार छ :

- बेचबिखन तथा वेश्यावृत्तिको लागि गरिने यौन शोषण विरुद्धको अधिकार,
- सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार,
- प्रत्येक महिलाले मत दिन पाउने अधिकार,
- सार्वजनिक पद धारण गर्ने अधिकार,
- नीति निर्माणमा सरिक हुने अधिकार,
- गैरसरकारी संस्था, राजनैतिक संगठन तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहभागी हुने अधिकार
- राष्ट्रियता सम्बन्धी अधिकार,
- शिक्षा तथा रोजगारी सम्बन्धी अधिकार,
- प्रजनन तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार,
- आर्थिक तथा पारिवारिक लाभको अधिकार,
- ग्रामिण महिलालाई विशेष अधिकार,
- कानूनी समानताको अधिकार,
- विवाह तथा परिवारको अधिकार
- अन्य आवश्यक सबै अधिकार

विश्वव्यापी रूपमा महिलाको अवस्था हेर्ने हो भने केही मुलुकको अवस्थालाई छोडेर महिला कुनै न कुनै उत्पीडन एवं चपेटामा परेको देखिन्छ। तसर्थ विश्वव्यापी रूपमा महिला माथि हुने भेदभावपूर्ण व्यवहार अन्त्य गर्दै समतामुलक समाज निर्माण गर्नका लागि सन् १९७९ डिसेम्बर १८ मा महिला विरुद्धका सबै भेदभाव अन्त्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गरियो र उत्त कानून ३ सेप्टेम्बर १९८१ देखि लागू भयो। उत्त कानूनको उद्देश्य

लैङ्गिक रूपमा गरिने अन्यायपूर्ण व्यवहारको अन्त्य गरी समतामुलक समाज स्थापना गर्दै राज्यको हरेक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्नु रहेको छ ।

उल्लिखित कानूनले महिला अधिकारका रूपमा महिलाका विभिन्न अधिकारहरूको व्यवस्था गरेका छन् । ती मध्ये मुख्य अधिकारहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- महिला र पुरुष भनी लिङ्गीय आधार वा अन्य कुनै वहानामा कुनै क्षेत्रमा भेदभाव गर्न पाइदैन ।
- महिला र पुरुष वीच विद्यमान विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्दै कानुनी रूपमा समानता कायम गर्नुपर्छ ।
- महिलाको शिक्षामा पहुँच विकास गर्न विशेष व्यवस्था गरेर भएपनि शिक्षा सम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- रोजगारीमा महिलाको पहुँच विकास गर्न विशेष व्यवस्था गरेर भएपनि रोजगारीको अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्छ ।
- स्वास्थ्यमा पहुँच सम्बन्धी अधिकार स्थापित हुनुपर्छ ।
- पारिवारिक लाभ, अर्थिक कर्जा तथा मनोरञ्जनमा पुरुष सरह अधिकार स्थापित हुनुपर्छ ।
- विकास सम्बन्धी कार्यमा समतामुलक सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित हुनुपर्छ ।
- कानुनको दृष्टिमा महिला र पुरुष वीच समानताको अधिकार स्थापित हुनुपर्छ ।
- स्वतन्त्रपुरुक विवाह तथा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अधिकार स्थापित गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवं अर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृति अधिकारमा समानुपातिक सहभागिताको अधिकार कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

यसैगरी महिलाको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून, १९५२ ले महिलाको राजनीतिक सहभागिताका वारेमा देहाय वमोजिम व्यवस्था गरेका छन् :

- महिलाहरूले कुनै पनि भेदभाव विना पुरुष सरह सबै निर्वाचनहरूमा मतदान गर्न पाउँछन् ।
- महिलाहरू कुनै पनि भेदभाव विना पुरुष सरह राष्ट्रिय कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक रूपले निर्वाचन हुने सबै निकायहरूको निर्वाचनमा भाग लिन योग्य मानिनु पर्छ ।
- महिलाहरूले कुनै पनि भेदभाव विना पुरुष सरह राष्ट्रिय कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक पद धारण गर्न र सम्पूर्ण सार्वजनिक कामहरू गर्न पाउनु पर्छ ।

नेपालले माथि उल्लिखित महिला विरुद्धका सबै भेदभाव अन्त्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानून, १९७९ र महिलाको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून १९५२ लाई पालना गर्ने गरी स्वीकार गरेको हुँदा त्यसमा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरू वाध्यात्मक रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । त्यस्तो दायित्ववाट नेपाल पनिछन मिल्दैन । तसर्थ त्यसका लागि नेपालले संविधान र कानूनमा महिला पुरुष समानता सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू समावेश गरेका छन् । यसका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा देहाय वमोजिम व्यवस्था गरिएका छन् :

- सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान छन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गर्न पाइदैन ।
- कानूनको प्रयोगमा राज्यले महिला र पुरुष भनी भेदभाव गर्न पाइदैन ।

- समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- महिला, श्रमिक, वृद्ध, अपाङ्ग तथा अशक्त र असहाय नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक छ ।
- महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- प्रत्येक महिलालाई वच्चा कति र कहिले जन्माउने भन्ने लगायतका प्रजनन स्वास्थ्य र सो सम्बन्धी हक छ ।
- कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा व्यवहार गर्न पाइँदैन । त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय घोषित गरिएको छ ।
- पैतृक सम्पतिमा छोरा र छोरीलाई समान हक छ ।
- आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरीब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागी हुने हक छ ।
- राजनीतिक दलका विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा महिला, दलित लगायत उपेक्षित र उत्पीडित क्षेत्रका सदस्यहरू समेत रहने समावेशी व्यवस्था गरिएको हुनु पर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा संविधानमा भएको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नको लागि नेपालको मुलुकी ऐनमा समय समयमा भएको संशोधनले महिलाको हकअधिकारको सम्बन्धमा महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेका छन् । सम्पति सम्बन्धी महिलाको हकका सम्बन्धमा देहाय वर्मोजिम व्यवस्था गरिएका छन् :

- पैतृक सम्पतिवाट अंश पाउनु अव महिलाको जन्मसिद्ध अधिकार हो ।
- वावुले खान लाउन वा अंश नदिएमा छोरीले पनि वावुसँग मानाचामल माग गर्न पाउँछ ।
- श्रीमान्को सम्पत्तिमा श्रीमतिको पूर्ण अधिकार हुन्छ ।
- विधुवा महिलालाई श्रीमान्को अंशमा पूर्ण अधिकार हुन्छ ।
- सम्बन्धविच्छेद भएकी महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गर्दाकै अवस्थामा श्रीमान्वाट अंश दावी गर्न पाउँछ ।
- अंश नदिएमा सम्बन्धविच्छेद भएकी महिलाले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने श्रीमान्वाट पालनपोषण गराई माग्न पाउँछ ।

नेपालको संविधान एवं कानूनले महिला विरुद्ध हुने गरेका भेदभाव, हिंसा र अपराध नियन्त्रण एवं अन्यका लागि पनि विशेष व्यवस्था गरेका छन् । अपरिवर्तनिय प्राकृतिक प्रकृया वाहेक अन्य कुरामा लैङ्गिकताको आधारमा महिला विरुद्ध गरिने भेदभाव, बहिष्कार वा प्रतिवन्धलाई महिला विरुद्धको भेदभाव भनिन्छ । महिला विरुद्ध राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक आधारमा भेदभाव हुन सक्छ । यसैगरी नागरिक वा अन्य आधारमा पनि भेदभाव, बहिष्कार वा प्रतिवन्ध आदि हुन सक्छ । त्यसको लागि संविधान र कानून स्वयंले व्यवस्था गरेका छन्, जसको वारेमा मागि नै चर्चा भैसकेको छ ।

यसैगरी महिला विरुद्ध हाम्रो समाजमा विभिन्न हिंसा हुने गरेका छन् । महिला विरुद्ध घर परिवार, कार्यालय, सार्वजनिक स्थलमा हुन सक्ने शारीरिक, मानसिक, आर्थिक एवं सामाजिक रूपमा क्षति पुग्ने गरि गरिने अपराध महिला विरुद्धको हिंसा हो । यस्तो हिंसा परम्परागत वा आधुनिक २ किसिमका हुन सक्छन् ।

परम्पराको आधारमा चलिआएको रितीरिवाज र अन्ध विश्वासको आडमा घर परिवार र समाजबाट महिला विरुद्ध हुने गरेका हिंसाहरु जस्तै विधुवा महिलालाई गरिने तिरस्कार, रजस्वला भएको महिला माथि गरिने व्यवहार, भ्रुमा प्रथा, देउकी प्रथा परम्परागत प्रकृतिका हिंसा मानिन्छ । त्यस्तै महिलालाई सञ्चार माध्यम रेडियो, टिभी, पत्रपत्रिका आदिवाट गरिने हिंसलाई आधुनिक हिंसा मान्न सकिन्छ । महिला विरुद्धका अपराध पनि हाम्रो समाजमा हुने गरेका छन् जुन कानूनतः दण्डनीय मानिन्छ । त्यस्ता हिंसा अन्तर्गत देहायका विषयहरु पर्दछन् :

- बालविवाह
- जर्वजस्ती विवाह,
- बहुविवाह,
- घरेलु हिंसा
- बलात्कार, यौनदुर्व्यवहार,
- चेलीवेटी बेचविखन ओसारपसार आदि ।

महिला विरुद्ध कुनै प्रकारको भेदभाव, हिंसा वा अपराध भएमा कानून स्वयंले सजायँको व्यवस्था गरेको हुन्छ । नेपालको कानून अनुसार देहाय वमोजिमका अपराध गर्ने व्यक्तिलाई देहाय वमोजिम सजाय हुने व्यवस्था छ

- विवाह गर्दा महिला र पुरुषको उमेर संरक्षकको मञ्जुरी भए अठार बर्ष र संरक्षको मञ्जुरी नभए बीस बर्ष पुरा भएको हुनुपर्छ । यस विपरित १० बर्ष नपुगेको वालिकाको विवाह गरे गराएकोमा ६ महिनादेखि ३ बर्ष सम्म कैद र १ हजार रुपैयाँ देखि १० हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुन्छ । १० बर्षदेखि माथि १४ बर्ष नपुगेकी वालिकाको विवाह गरे गराएको रहेछ भने ३ महिनादेखि १ बर्षसम्म कैद र ५ हजार रुपैयाँ सम्म जरिवाना हुन्छ । त्यस्तै १४ बर्षदेखि माथि १८ बर्ष नपुगेकी महिलाको विवाह गरे गराएको रहेछ भने ६ महिनासम्म कैद वा १० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाँय हुन्छ । २० बर्ष उमेर पुरा नभएको महिला वा पुरुषको विवाह गरे गराएमा ६ महिनासम्म कैद वा १० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाँय हुन्छ ।
- कुनै पुरुष र महिला दुवैको मञ्जुरी विना विवाह गरे गरि दिएमा जर्वजस्ती विवाह गरेको मानिन्छ । यस्तो विवाह गरे गराएमा त्यस्तो विवाह वदर हुन्छ र त्यस्तो विवाह गरि दिनेलाई दुई बर्ष सम्म कैद सजाँय हुन्छ ।
- कसैले कानूनले तोकेको अवस्थामा वाहेक वहु विवाह गरेमा वहुविवाह गर्ने पुरुषलाई १ वर्षदेखि ३ वर्षसम्म कैद र ५ हजारदेखि २५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुन्छ । यस्तो वहुविवाहमा वहुविवाह गर्ने महिलाले जानी जानी विवाह गरेमा निजलाई समेत सोही वमोजिम सजाय हुन्छ ।
- कुनै महिला र पुरुषका वीचमा इच्छा विपरित जवर्जस्ती शारिरीक सम्पर्क कायम गर्ने कार्यलाई जवर्जस्ती करणी भनिन्छ । १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका महिलालाई निजको मञ्जुरीले नै करणी गरेको भएपनि

जबर्जस्ती करणी गरेको मानिन्छ । यस्तो कार्य कानून वमोजिम गम्भीर अपराध मानिने भएकोले सोही अनुसारको सजायांको पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

- कुनै पनि उद्देश्यले मानिस बेचविखन गर्न वा सो उद्देश्यले विदेशमा लैजान हुँदैन । यसैगरी कुनै महिलालाई फकाई, डर देखाई, प्रलोभन दिई वा भुक्याई वा अन्य कुनै तरिकाले बेश्याबृतीमा लगाउनु हुँदैन । उल्लिखित कार्य गरेमा जीउ मास्ने बेच्ने सम्बन्धी अपराध गरेको ठहरिन्छ । विदेशमा बेच्न लगेकोमा बेच्न लैजाने व्यक्तिलाई बेच्नुपर्व पक्राउ परेमा १० वर्ष र बेचिसकेको भए २० वर्ष कैद सजायां हुन्छ भने किन्ते मानिसलाई नेपालमा नै फेला परे बेचेलाई सरह सजायां हुन्छ ।

५. वालवालिकाको अधिकार

कानूनले निर्धारण गरेको निश्चित उमेर पार नगरेका व्यक्तिलाई वालवालिका भनिन्छ । वालवालिकाहरू समुदायका कमजोर वर्ग मानिने तथा आजका वालवालिका भोलीका राष्ट्र हाँक्ने स्थानमा पुग्ने भएकोले वालवालिकाहरूको अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धन जस्ता कुराहरु पनि मानव अधिकारको चासो बन्न पुगेको छ । वालक जन्मने तथा जन्मे पछि आवश्यक पुर्वाधार सहित हुक्कने एवं व्यक्तित्व विकास गर्ने कुरा वाल अधिकारका सरोकार हुन् । वालवालिकालाई उनीहरूको शारिरीक तथा मानसिक विकासको लागि आवश्यक पर्ने सम्पुर्ण कुराहरु वाल अधिकार हुन् । वालवालिका भएको हैसियतले निर्वाध रूपमा उपभोग गर्न पाउने अधिकार नै वाल अधिकार हो । सामान्यत वाल अधिकार निश्चित उमेर पार नगरेसम्म उपभोग गर्न पाउँछ । वाल अधिकार सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय कानूनले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका मानिसलाई वालवालिका मानेका छन् । नेपालको कानूनको सन्दर्भमा १६ वर्ष उमेर पुरा नभएका व्यक्ति वालवालिका मानिन्छ ।

वालवालिकाको संरक्षणको लागि राज्यले विशेष उपाय अपनाउनुपर्ने तथा आर्थिक तथा सामाजिक शोषणवाट वालवालिकाको संरक्षण गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था रहेको छ । वालवालिकाहरूलाई तिनीहरूको नैतिकता र स्वास्थ्यको लागि हानिकारक तथा जीवनको लागि खतरापुर्ण हुने वा तिनीहरूको सामान्य विकासमा अवरोध गर्ने काममा लगाउन पाइँदैन । यस्तो कार्य कानून वमोजिम दण्डनीय हुन्छ ।

वाल अधिकारलाई विश्वव्यापी रूपमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि सन् १९८९ मा वाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून तर्जुमा भई कार्यान्वयन भएका छन् । उक्त कानूनले मुलभूत रूपमा देहायका चार वटा मुहाहरूमा विशेष जोड दिएका छन् :

● वाल बचावट (बाच्न पाउने अधिकार)

वालक जन्मेपछि वांच्नको लागि अत्यावश्यक पर्ने आधारभूत आवश्यकताहरूलाई वाल बचावटको अधिकार भनिन्छ । जस्तो : खाना, वासस्थान, लत्ताकपडा आदि वाल बचावटका विषयवस्तु मानिन्छ ।

● वाल विकास (विकास गर्न पाउने अधिकार)

वालक जन्मे पछि उसले आफ्नो शारिरीक वा मानसिक विकास गर्नको लागि चाहिने अधिकारलाई वाल विकासको अधिकार भनिन्छ । यस अन्तर्गत शिक्षा, खेलकुद, मनोरञ्जन, सरसफाई आदिसंग सम्बन्धित अधिकारहरू पर्दछन् ।

- **वाल संरक्षण (संरक्षण पाउने अधिकार)**

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले वालवालिकालाई प्रदान गरेका अधिकारहरु वाल संरक्षणका अधिकारहरु मानिन्छ । यस प्रकारका अधिकार अन्तर्गत १४ वर्ष उमेर नपुगेका वालवालिकालाई काममा लगाउन नपाईने, अपहरण, यौन-शोषण, देहव्यापार, लागुपदार्थको सेवन, यातना हत्या आदिवाट संरक्षण पाउने अधिकार वाल संरक्षणका विषय हुन् ।

- **सहभागीता हुन पाउने अधिकार**

वालवालिकाहरूलाई उनीहरूको बुद्धि विवेक, क्षमता तथा व्यक्तित्व विकासको लागि आवश्यक क्रियाकलापमा सहभागी हुने अधिकारलाई वाल सहभागिताको अधिकार भनिन्छ । यस अन्तर्गत विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, सामाजिक तथा धार्मिक गतिविधीहरूमा सहभागिता जस्ता कुराहरु पर्दछ ।

माथि उल्लिखित वालवालिकाका सरोकारहरूलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नका लागि अन्तराष्ट्रिय रूपमा तर्जुमा भई लागू भएको वाल अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय कानूनले देहायका अधिकारलाई वाल अधिकारका रूपमा स्थापित गरेका छन् :

- १) नाम र राष्ट्रियताको अधिकार
- २) आमावावुसंग वसोवास गर्न पाउने अधिकार
- ३) पारिवारिक पूर्नमिलन गर्ने अधिकार
- ४) विचार प्रकट गर्न पाउने र विचारले उचित मान्यता पाउने अधिकार
- ५) अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको अधिकार
- ६) विचार, विवेक र धर्म मान्यता र सो सम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार
- ७) संगठन खोल्न तथा संगठित हुने अधिकार
- ८) नीजिपनको संरक्षणको अधिकार र उचित जानकारी प्राप्तीको अधिकार
- ९) अपाङ्ग वालवालिकाको विशेष संरक्षणको अधिकार
- १०) शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको अधिकार
- ११) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार
- १२) अल्पसंख्यक तथा आदिवासी जनताका वालवालिकाहरूले पाउने विशेष अधिकार
- १३) फूर्सद, आराम र सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा भाग लिन पाउने अधिकार
- १४) लागु पदार्थको दुरुपयोग विरुद्धको अधिकार
- १५) यौन शोषणवाट संरक्षण पाउने अधिकार
- १६) अन्य कुनै पनि किसिमको शोषणवाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार ।

वालअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई नेपालले १४ सेप्टेम्बर १९९० मा स्वीकार गरी पारित गरिसकेको छ । तसर्थ माथि उल्लिखित व्यवस्थाहरु नेपालको सन्दर्भमा पनि कानून सरह वाध्यात्मक रूपमा लागू हुन्छ । यसका लागि नेपालले देहायका कार्यहरु कार्यहरु गर्नुपर्दछ :

- १) वालवालिकाहरु माथि कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्न हुँदैन ।
- २) आमावावु वा अन्य जिम्मेवार व्यक्तिरुले वेवास्ता गरेमा त्यस्ता वालवालिकाको पर्याप्त स्थाहार सम्भार गर्नुपर्छ ।
- ३) वाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय व्यवस्थाहरुको इमान्दारीताका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्छ ।
- ४) वालवालिका बावु आमावाट विछोड भएमा संरक्षण दिनु पर्छ ।
- ५) विदेशमा अवैध स्थानान्तरण वा अपहरण हुनवाट वालवालिकाहरुको रक्षा गर्नुपर्छ ।
- ६) वालवालिकालाई तिनीहरुलाई आवश्यक पर्ने ज्ञानवर्द्धक जानकारी दिनु पर्छ ।
- ७) वालवालिकाहरुलाई दुर्घटवहार र उपेक्षावाट संरक्षण गर्नु पर्छ ।
- ८) वालवालिकालाई परिवार विहीनताको अवस्थावाट संरक्षण दिनु पर्छ ।
- ९) शरणार्थी वालवालिकाको संरक्षण र सहयोगमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।
- १०) वालवालिकाको आवश्यकता अनुसार सामाजिक पुर्नस्थापनाको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

वाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्दै तिनीहरुको संरक्षण, उत्थान र विकासका लागि नेपालको संविधान तथा कानूनले पनि वाल अधिकार सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था गरेका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले वालवालिकासंग प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित देहायका अधिकारहरुको व्यवस्था गरेको छ ।

- १) सबैलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नो मातृ भाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक छ ।
- २) सबै नागरिकलाई राज्यबाट कानून बमोजिम माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक छ ।
- ३) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक छ ।
- ४) बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक छ ।
- ५) सबै बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक छ । यस्तो शोषण कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुन्छ र त्यस्तो व्यवहारवाट पीडित भएको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति पाउने हक छ ।
- ६) असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा परेका, सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक छ ।
- ७) नावालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइँदैन ।

नेपालमा वाल अधिकार सम्बन्धित विषयलाई व्यवस्थित बनाई कार्यान्वयन गर्नका लागि २०४८ मा वालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय कानून बन्यो भने उत्त कानून २०५० बैशाख १ गतेवाट कार्यान्वयनमा आयो । उत्त कानूनले १६ वर्ष उमेर पुरा नभएको व्यक्तिलाई वालबालिका मान्ने व्यवस्था गन्यो । उत्त कानूनले १४ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिका काममा लगाउन नपाईने तथा १४ वर्ष उमेरभन्दा बढी उमेरका वालबालिकालाई काममा लगाउंदा पनि सुरक्षाका विभिन्न उपायहरु अपनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी वालबालिकालाई उचित पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने, छोराछोरीमा भेदभाव गर्न नहुने, यातनापुर्ण तथा

कठोर व्यवहार गर्न नहुने, मारने काममा लगाउन नहुने, तथा देवीदेवताको नाममा चढाउन नहुने व्यवस्था गरेको छ ।

यसैगरी २०५६ सालमा बनी २०५७ असार ७ गतेदेखि कार्यान्वयनमा आएको वाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनले १४ वर्षभन्दा कम उमेरका वालवालिकालाई काममा लगाउन पुर्ण रूपमा निषेध गरेको गरेको छ । यस कानूनको विपरित कसैले काममा लगाएको पाईएमा ३ महिनासम्म कैद वा १० हजार रुपैयासम्म जरीवना वा दुवै सजायं हुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी वालवालिकालाई जोखिमपुर्ण काममा लगाउन नहुने तथा त्यस्तो काममा लगाएको पाईएमा १ वर्षसम्म कैद वा पचास हजारसम्म जरीवना वा दुवै सजायं हुने व्यवस्था गरेको छ ।

स्थानीय स्तरसम्म वाल अधिकारको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नका लागि नेपाल सरकार अन्तर्गत रहने गरी केन्द्रीय वाल कल्याण समिति र जिल्ला बाल कल्याण समितिको गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाल सरकारले वालवालिकाको क्षेत्रमा लामो समयदेखि कार्यरत व्यक्तिहरूको सहभागितामा केन्द्रीय वाल कल्याण समिति गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी गठित समितिले वालवालिकाहरूको हक हितसंग सम्बन्धित विभिन्न विषयमा नीति तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरी नेपाल सरकारवाट स्वीकृत भए वमोजिम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा गठन हुने जिल्ला बाल कल्याण समितिले वालवालिकाको क्षेत्रमा विभिन्न काम गन सक्छ ।

६. आदिवासी जनजातिको अधिकार

आदिवासी भन्ने शब्दले अनादिकालदेखि वसोवास गरि आएका मानिसहरूको समुदायलाई जनाउँछ । सयुक्त राष्ट्र संघले गरेको परिभाषा अनुसार आदिवासी भन्नाले वाहिरवाट आएका मानिसहरूले अतिक्रमण वा उपनिवेश बनाउनु पूर्व त्यहां वसोवास गर्ने समुदायहरू हुन् जो पछि आएका समुदाय भन्दा फरक संकृति तथा रीतिरिवाजमा वाँचिरहेका छन् आफ्नो मौलिक संस्कृति एवं परम्परा आफ्नै अर्को पुस्तालाई सुम्पन चाहन्छ । यिनीहरूको प्रत्यक्ष सम्बन्ध अनादिकालदेखि उपभोग गर्दै आएको भूमिसंग रहेकाले यिनीहरूलाई भूमिपुत्र तथा प्रकृति पूजक पनि मानिन्छ । भूमि र प्रकृतिमाथि विश्वास गर्दै जीवन जीउने विभिन्न आदिवासीहरूका आ-आफ्नै मौलिक संस्कृत, आस्था र रहनसहन एवं भाषा पनि छ । यसैगरी जनजाति भन्नाले राज्यको मुल प्रवाहमा समावेश नभएको आफ्नो पृथक भाषा, संस्कृति, जीवन पद्धति तथा सामाजिक संगठन भएको समुदायलाई वुभाउँछ ।

विश्व श्रम संगठनले तयार गरी जारी गरेको कानून (स्वतन्त्र राष्ट्रका आदिवासी तथा जनजातिका अधिकार सम्बन्धी कानून, १९८९) ले आदिवासी तथा जनजातिको परिभाषा गरेका छन् । उक्त कानूनमा गरिएको परिभाषा अनुसार आदिवासी जनजाति भनेको त्यस्तो समुदाय हो, जसको “आफ्नै अलग सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक प्रणालीको कारणले देश भित्र रहेका अन्य समुदाय भन्दा अलग हुन्छ । यिनीहरूको जीवनशैली आफ्नै रीतिरिवाज वा परम्परा र सामुदायिक कानून पूर्ण वा आंशिक रूपमा अलगै लागू रहेको हुन्छ ।” यो परिभाषा नै हाल विश्वमा प्रचलनमा रहेका छन् । उल्लिखित परिभाषा हेर्दा आदिवासी जनजाति भन्नाले त्यस्तो समुदायलाई जनाउँछ, जसको :

- आफ्नै खालको अलग जीवन पढ्दति छ,
- अन्य समुदाय भन्दा भिन्न संस्कृति, भाषा एवं रीतिथिती छ,
- आफ्नै सामाजिक संरचना, संगठन एवं परम्परागत कानून छ, र
- आफूहरु आदिवासी हुँ भन्ने परिचय दिने शैली छ ।

आदिवासी जनजाति समुदायको आफ्नो छुट्टै स्व-पहिचान हुन्छन्, जस अन्तर्गत भाषा, धर्म, संस्कृति, सामाजिक संगठन, परम्परा र विश्वास, रहनसहन र भेषभूषा हुन्छन्। आज विश्वका ७० भन्दा बढी मुलुकहरूमा आदिवासी जनजातिहरु रहेको र तिनीहरूको जनसंख्या ५० करोडभन्दा बढी रहेको अनुमान गरिएको छ । स्वतन्त्र राष्ट्रका आदिवासी तथा जनजातिका अधिकार सम्बन्धी कानून, १९८९ ले आदिवासी तथा जनजातिका अधिकारलाई देहाय वमोजिम उल्लेख गरेका छन् :

- १) आदिवासी जनजातिहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर पार्न सक्ने कानूनी तथा प्रशासनिक नीति तर्जुमा गर्दा आदिवासी जनजाति तथा तिनीहरूको प्रतिनिधिमुलक संस्थाका प्रतिनिधिहरूसंग परामर्श गर्नुपर्छ । यस्तो परामर्श गर्दा इमान्दारीताका साथ विद्यमान परिस्थिति अनुकूल सहमतिमा पुग्ने आसय सहित गर्नुपर्छ ।
- २) आदिवासी जनजातिका आस्था, विश्वास तथा उपभोग गरिआएका भूमिमा प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष असर पर्ने विकास सम्बन्धी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन वारे तिनीहरूलाई आफ्नो प्राथमिकता निर्धारण गर्ने, सहभागी हुने तथा आफ्नो हितको लागि त्यस्तो स्रोत तथा स्रोत साधनमा अधिकार स्थापित गर्ने हक हुन्छ ।
- ३) आफूसंग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विकास प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिसंग परामर्श गर्ने, सहभागी हुने, आफ्नो आवश्यकता आफै पहिचान गर्ने, असर मुल्यांकन गर्ने तथा फाईदा उपभोग गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- ४) आदिवासी जनजातिले मानिआएका प्रथा तथा परम्परा एवं संस्थाहरु अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय मुल्य र मान्यता विपरित नभएसम्म त्यसको सम्मान गर्दै मान्यता दिनुपर्छ । आदिवासी जनजाति समुदायलाई आफ्नो भाषा, धर्म, कला, संस्कृति आदिको संरक्षण, सम्बद्धन र प्रचलन गर्ने अधिकार प्राप्त छ ।
- ५) आदिवासीहरूले आदिकालदेखि भोगचलन गर्दै आईरहेको भूमिमाथिको अधिकारको सम्मान गरिनुपर्छ ।
- ६) आदिवासी जनजातिहरूको आदिभूमिमा रहेको खनिज, जल, जमीन र जंगल लगायतका प्राकृतिक स्रोत साधनको उपयोग गर्दा तिनीहरूको अधिकारको सम्मान गर्दै त्यस्ता गतिविधिमा पूर्ण सहभागिता र लाभको न्यायोचित वितरण सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- ७) विकासका नाममा आदिवासी जनजातिलाई आफू वसी आएका स्थानवाट अन्यायपूर्ण तरिकाले विस्थापन गर्न पाइदैन । कुनै कारणले विस्थापित हुने अवस्था आएमा न्यायोचित पुनर्स्थापनाको व्यवस्था सुनिश्चित गरिनुपर्छ ।
- ८) आदिवासी जनजातिका मौलिक पेशाको सम्मान गर्दै आर्थिक उपार्जनका लागि तिनीहरूले गरिआएका कामले मान्यता पाउँने र त्यस्तो कामको लागि तालिमको आवश्यकता महशुस भएमा त्यसको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- ९) आदिवासी जनजाति समुदायमा सामाजिक सुरक्षा र स्वास्थ्य, शिक्षा र सञ्चारका साधनहरु, सीमापारी सम्पर्क र सहयोग, प्रशासन लगायतका विषयमा यथेष्ट पहुँचको अधिकार छ ।
- १०) आदिवासी जनजातिको भावना र चाहना विपरित नहुनेगरी समन्यायिक र समावेशी समाज निर्माण गर्ने दिशातिर संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था गर्ने तर्फ राज्यले प्रभावकारी कदम चाल्नुपछ । यो राज्यको दायित्व हो ।

आदिवासी जनजातिहरुको अधिकार सम्बन्धी उल्लिखित कानून नेपालको अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदले २२ अगष्ट २००७ मा पारित गरिसकेको छ । उक्त कानून पारित गरेको १ वर्ष पछि लागू हुने व्यवस्था वर्मोजिम नेपालमा सेप्टेम्बर २००८ देखि लागू समेत भैसकेको छ । तसर्थ माथि उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरु नेपालले वाध्यात्मक रूपमा पालना र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

आदिवासी जनजातिहरुको अधिकार सम्बन्धी उल्लिखित कानून पारित गर्नु अगावै नेपालमा आदिवासी जनजाति उत्थानका लागि आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ तर्जुमा भई लागू भएको थियो । नेपालको उक्त कानूनले आदिवासी जनजातिको परिभाषा गर्दै तिनीहरुको उत्थान र विकासका लागि विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । उक्त कानूनले परिभाषा गरे अनुसार आदिवासी जनजाति भन्नाले त्यस्तो समुदायलाई जनाउँछ, जसको :

- नेपाली भाषा भन्दा फरक आफ्नो छुटौ मातृभाषा छ,
- राज्य सत्तामा आसिन शासक वर्गको भन्दा छुटौ परम्परागत रीतिरिवाज छ,
- आफ्नो आफ्नो छुटौ सांस्कृतिक पहिचान छ,
- जातीय आधारमा कामय गरिएका विद्यमान वर्णव्यवस्था भन्दा फरक आफ्नो छुटौ सामाजिक संरचना छ,
- नेपालको एकीकरण हुनुभन्दा पहिले त्यही ठाउंमा वसी आएको लिखित वा अलिखित इतिहास छ, र
- उक्त ऐनले सुचीकृत गरेका ५९ जातिभित्र समावेश भएका छन् ।

वर्तमान अवस्थामा नेपालको तथ्यांकलाई हेर्दा नेपालको कानूनले ५९ जातिलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा मान्यता प्रदान गरेका छन्, जस अन्तर्गत देहायका जातिहरु समावेश भएका छन् :

०१	किसान	१६	तीनगाउँले थकाली	३१	बरामो	४६ लार्के
०२	कुमाल	१७	तोप्केगोला	३२	बाह गाउँले	४७ लिम्बु
०३	कुसवडिया	१८	थकाली	३३	बोटे	४८ लेप्चा
०४	कुशुण्डा	१९	थामी	३४	भुजेल	४९ ल्होपो
०५	गनगाई	२०	थारु	३५	भोटे	५० ल्होमी (सिङ्घशावा)
०६	गुरुङ	२१	थुदाम	३६	मगर	५१ वालुड
०७	चेपाङ्ग	२२	दनुवार	३७	माझी	५२ व्यासी
०८	छन्त्याल	२३	दराई	३८	मार्फाली थकाली	५३ शेर्पा
०९	छेरोटन	२४	दुरा	३९	मुगाली	५४ सतार (सन्थाल)
१०	जिरेल	२५	धानुक (राजबंशी)	४०	मेचे (वोडो)	५५ सियार

११	भांगड	२६	धिमाल	४१	याक्खा	५६	सुनुवार
१२	डोल्पो	२७	नेवार	४२	राई	५७	सुरेल
१३	ताङ्गवे	२८	पहरी	४३	राउटे	५८	हायु
१४	ताजपुरीया	२९	फ्री	४४	राजवंशी (कोच)	५९	ह्योल्मो
१५	तामाङ्ग	३०	बनकारिया	४५	राखी		

आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार स्थापित गर्नको लागि नेपालको अन्तरिम संविधानले महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेका छन्। अन्तरिम संविधानले नेपाललाई एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्रको रूपमा स्थापित गरेको छ। यसैगरी संविधानले नागरिक माथि कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने, राज्यको पुनर्सरचा गर्दा मुलुकको विविधतालाई स्वीकार गर्ने र पछि परेका जाति र समुदायको उत्थान र विकासका लागि विशेष कानून र नीति बनाउन सकिने व्यवस्था गरेको छ। राज्यको नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा सबैको पहुँच स्थापित गर्नका लागि यथासम्भव समावेशी नीति अखिलयारी गरिएको छ। सार्वजनिक सेवामा आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ। समावेशी र समानुपातिक नीति कै कारण संविधानसभामा विविध क्षेत्र र समुदायको प्रतिनिधित्व सम्भव भएको छ।

आदिवासी जनजातिको उत्थान र विकासका लागि आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐनले पनि विभिन्न व्यवस्था गरेका छन्। उक्त कानूनले आदिवासी जनजातिको उत्थान, विकास र सशक्तिकरणको लागि प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा एक अधिकारसम्पन्न आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। उक्त कानूनले प्रतिष्ठानको मुख्य काम कर्तव्य र जिम्मेवारी देहाय वमोजिम तोकेका छन् :

- १) आदिवासी जनजातिको भाषा, लिपि, प्रविधि, संस्कृतिको संरक्षण, सम्बद्धन र विकासका लागि कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- २) आदिवासी जनजातिले अवलम्बन गर्दै आएका सीप प्रविधिको संरक्षण, सम्बद्धन र विकास गर्दै तिनै समुदाय र समग्रमा मुलुकको हितमा प्रयोग गर्ने।
- ३) आदिवासी जनजातिको अवस्था, तिनीहरूको भाषा, संस्कृति, सीप, प्रविधि आदिको वारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरी आवश्यकता अनुसार प्रकाशन गर्ने।
- ४) मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाउने।
- ५) आदिवासी जनजाति सम्बन्धी परामर्श दिने।

७. जातीय भेदभाव विरुद्धको अधिकार :

मानिसक स्वतन्त्र जन्मन्थ तसर्थ मानिसले विना भेदभाव सबै प्रकार अधिकार उपभोग गर्न पाउनु पर्छ भन्ने वारे हामीले माथि नै चर्चा गरिसकेका छौं। कसैले कसैलाई जाति वा उत्पति वा वर्णको आधारमा भेदभाव गर्नु हुँदैन भन्ने अवधारणा नै जातीय भेदभाव विरुद्धको अधिकार हुन्। जातीयताका आधारमा गरिने भेदभाव वैज्ञानिक रूपले गलत, नैतिक रूपले निन्दनीय, सामाजिक रूपले अन्यायपूर्ण छ। तसर्थ जातीय भेदभाव कुनै पनि आधारमा उपयुक्त नभएको विषयमा विवाद देखिदैन।

जातीय भेदभाव विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानून (१९६५) ले जातीय भेदभावको विस्तृत परिभाषा गर्दै यस्तो व्यवहार गर्न नपाइने व्यवस्था गरेका छन्। उक्त कानूनले गरेको व्यवस्था अनुसार समानताको आधारमा मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको मान्यता उपभोग गर्न पाउने मानिसको नैसर्गिक हक हो। यसमा रोकतोक लगाउन पाइँदैन। जाती, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पतिका आधारमा यस्तो हक उपभोग गर्नवाट प्रतिवन्ध लगाएमा वा भेदभाव, वहिष्कार गरेमा जातीय भेदभाव गरेको मानिन्छ। यस्तो भेदभाव राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सास्कृतिक वा सार्वजनिक जीवन वा अन्य कुनै क्षेत्रमा हुन सक्छ।

माथि उल्लिखित जातीय भेदभाव विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले जातीय भेदभाव विरुद्धमा विभिन्न अधिकारहरू सुनिश्चित गरेका छन्। उक्त कानूनले कुनै पनि रूपमा हुने जातीय भेदभावको निषेध तथा उन्मुलन गर्दै कुनै भेदभाव विना कानुनको अगाडि प्रत्येक व्यक्तिको समानताको आधारमा देहायका अधिकारहरू प्रदान गरेका छन् :

- न्यायालय तथा न्याय प्रदान गर्ने अन्य सबै अंगहरूका अगाडि समान व्यवहार पाउने अधिकार,
- व्यक्तिको सुरक्षा तथा कुनै सरकारी अधिकारी वा वैयक्तिक समुह वा संस्थाहरूबाट हुने कुनै हिंसा वा शारीरीक क्षति विरुद्ध राज्यबाट संरक्षण पाउने अधिकार,
- राजनीतिक अधिकारहरू, खासगरी सर्वव्यापी तथा समान मताधिकारको आधारमा निर्वाचनमा भाग लिने (उम्मेदवार बन्ने तथा मतदान गर्ने) अधिकार तथा कुनै पनि तहमा सार्वजनिक कार्यक्रममा भाग लिने, सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार
- अन्य नागरिक अधिकारहरू उपभोग गर्न पाउने, जस अन्तर्गत खासगरी: -
  - राष्ट्रको सिमाना भित्र आवत जावत तथा बसोबास गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार,
  - आफ्नो देश लगायत कुनै देशबाट बाहिर निस्कने र आफ्नो देशमा फर्किने अधिकार,
  - राष्ट्रियताको अधिकार,
  - विवाह गर्ने तथा बर-बधू छान्ने अधिकार,
  - एकलै वा अरुसंग मिलेर सम्पति राख्ने, आर्जन गर्ने तथा पुछ्योली सम्पति प्राप्त गर्ने अधिकार,
  - विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अधिकार,
  - शान्तिपूर्ण भेला हुने तथा संगठन गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार।
- आर्थिक, सामाजिक तथा सास्कृतिक अधिकारहरूको उपभोग गर्न पाउने, जस अन्तर्गत खासगरी:-
  - काम गर्ने, स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने, कामको उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने, वेरोजगारी विरुद्ध संरक्षण पाउने, समान कामको लागि समान ज्याला वा तलब पाउँने, उचित तथा अनुकूल पारिश्रमिक पाउँने अधिकार,
  - टड यूनियन स्थापना गर्ने तथा त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार,
  - आवासको अधिकार,
  - सार्वजनिक स्वास्थ्य, औषधोपचार, सामाजिक सुरक्षा तथा सेवाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार,
  - शिक्षा तथा तालिम (प्रशिक्षण) को अधिकार,

- सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा समान सहभागिताको अधिकार,
- यातयात, होटल, रेस्टुरेण्ट, क्याफे, नाचघर तथा उद्यान जस्ता सर्वसाधारणको प्रयोग एवं प्रयोजनको लागि रहेको कुनै स्थान वा सेवामा कुनै प्रकारको भेदभाव विना पहुँचको अधिकार, विश्वव्यापी रूपमा जातीय भेदभाव विरुद्धका अधिकार भनी निश्चित भएका अधिकारहरू व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नका लागि उक्त कानूनलाई स्वीकार गर्ने राज्यले विभिन्न दायित्वहरू पुरा गर्नुपर्दछ । नेपालले पनि उक्त कानून पालना गर्ने गरी जनवरी १० १९७१ मा स्वीकार गरिसकेको छ । तसर्थ जातीय भेदभाव अन्त्य एवं जातीय समझदारी अभिवृद्धि गर्दै उक्त कानून कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल लगायतका पक्ष मुलुकहरूले देहाय वमोजिमका कार्यहरू गर्नुपर्दछ :
- राष्ट्रिय र स्थानीय सार्वजनिक निकायहरू तथा सार्वजनिक संस्थाहरूले जातीय भेदभावलाई निरुत्साहित गर्ने ।
- कुनै व्यक्ति वा संगठनहरूबाट भएको जातीय भेदभावको प्रायोजन, प्रतिरक्षा वा समर्थन नगर्ने,
- राष्ट्रिय तथा स्थानीय नीतिहरू पुनरावलोकन गर्ने तथा जुनसुकै स्थानमा विद्यमान भए का भएपनि जातीय भेदभाव सृजना गर्ने वा अविच्छिन्न गर्ने प्रभाव भएको कुनै पनि कानुन वा नियमहरू संशोधन, खारेज वा गैह कानुनी घोषित गर्ने प्रभावकारी उपायहरू अपनाउने,
- उपर्युक्त सबै माध्यमहरूबाट परिस्थिति अनुरूप आवश्यक भएमा कानूनी वा व्यवस्थापकीय व्यवस्था समेत गरी कुनै व्यक्ति, समूह वा संगठनहरूबाट गरिने जातीय, भेदभाव उन्मुलन, अन्त्य तथा निषेध गर्ने,
- उपर्युक्त भएको अवस्थामा एकीकरणवादी वहुजातीय संगठन निर्माण गर्ने तथा जातीय भेदभाव एवं सो को कारणहरू उन्मुलन गर्ने अन्य उपायहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने
- जातीय भेदभाव प्रोत्साहन गर्ने कुनै खालको गतिविधि वा त्यस्तो कार्यमा सहयोग गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायको गतिविधि समेतलाई गैरकानूनी मान्दै कानूनद्वारा दण्डनीय कसूरको रूपमा घोषणा गर्ने,
- राष्ट्रिय वा स्थानीय निकायहरू वा सार्वजनिक संस्थालाई जातीय भेदभावलाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्न नदिने ।
- उल्लेखित अधिकारहरूको हनन् भएमा प्रभावकारी सुरक्षा र उपचारको व्यवस्था गर्ने । त्यस्तो भेदभावको कारणले कुनै क्षति भएमा सक्षम अदालतबाट उपयुक्त न्याय र उचित क्षतिपूर्ति वा सन्तुष्टि पाउने व्यवस्था गर्ने,
- जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्दै विश्वव्यापी रूपमा प्राप्त अधिकारहरू कार्यान्वयन एवं प्रचार प्रसार गर्न शिक्षा, संस्कृति एवं सुचनाको क्षेत्रमा तत्काल प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।

जातीय भेदभाव विरुद्धका अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपालमा २०२० सालदेखि नै विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएको देखिन्छ । २०२० सालमा वनेको मुलुकी ऐनले जातीपातिको आधारमा गरिने भेदभावपूर्ण व्यवहार र सजायको अन्त्य गयो । तर उक्त कानूनले जातीय भेदभावलाई अपराध घोषणा गरी सजायको व्यवस्था गर्न सकेन । त्यस्तैमा २०४६ सालको जनआन्दोलन सफल भई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो । उक्त संविधानको धारा ११ ले समानताको हक अन्तर्गत सबै नागरिक कानूनको अगाडि समान हुने, कानूनको

प्रयोगमा राज्यले भेदभाव गर्न नपाईने कुरा सुनिश्चित गर्यो । उक्त संविधानले कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातिका आधारमा छुवाछुतको भेदभाव गर्न नपाईने, सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका साधनहरू उपयोग गर्नवाट बच्चित गर्न नपाईने व्यवस्था गर्दै यदि त्यस्तो कार्य भएमा दण्डनीय हुने व्यवस्था गर्यो । तत्पश्चात संविधानको उल्लिखित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नका लागि २०४८ मा मुलुकी ऐन (इलाजको महल) मा नयां व्यवस्था थप भयो । परिणामतः कसैले कसैलाई जातिपातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नवाट बच्चित गरेमा एक वर्षसम्म कैद वा तीन हजार रुपैयासम्म जरीवना वा दुवै सजायं हुने व्यवस्था कायम भयो । यद्यपि उक्त व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेन । ग्रामीण वस्तीमा जातीय भेदभाव कायमै रहयो । सजायंको न्युनता, मुद्दामामिलाको भफमेला आदिका कारण जातीय भेदभावका पीडितहरूले न्याय पाउन सकेन । उक्त कानून वमोजिमको न्याय सहज र सुलभ बनाउनका लागि नेपाल सरकारले २०६० साउन १२ गते निर्णय गरी जातीय भेदभाव विरुद्धका कसुरलाई सरकार वादी भएर चल्ने मुद्दामा समावेश गर्यो । सरकारवादी भएपछि जातीय भेदभाव एवं छुवाछुतको मारमा परी पीडित भएका व्यक्तिले प्रहरीमा उजुरी गरी उपलब्ध भएका आवश्यक प्रमाणहरू उपलब्ध गराए पुग्ने बांकी मुद्दा सरकारको तर्फवाट नै लड्ने व्यवस्था भयो, जुन अहिले पनि कायमै रहेको छ । यसैगरी दलित समुदायको उत्थान र विकासका लागि मा नेपालमा एउटा अधिकार सम्पन्न राष्ट्रिय दलित आयोगको स्थापना भयो ।

संविधान र कानूनमा जे जति लेखिएपनि व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु यथार्थता नै देखियो । जातीय छुवाछुत एवं बच्चितिकरणका परिणामस्वरूप नेपालमा अकल्पनीय द्वन्द्व पनि भए । यसैवाट पाठ सिकेर २०६२/२०६३ को आदोलनको बलमा स्थापित व्यवस्थापिका संसदको बैठकले नेपाललाई जातीय भेदभाव मुक्त मुलुकको रूपमा घोषणा गर्यो । उक्त घोषणालाई जनतासम्म पुऱ्याउनका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले देहाय वमोजिमको व्यवस्था गर्यो :

- सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुन्छ । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणवाट बच्चित गर्न पाइँदैन । राज्यले कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न पाइँदैन ।
- कसैलाई पनि जात, बंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको जातीय छुवाछुत वा भेदभाव गर्न पाइँदैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार कानून वमोजिम दण्डनीय हुन्छ र पीडितले कानून वमोजिम क्षतिपूर्ति पाउँछ ।
- जातीपातिको आधारमा कसैलाई सार्वजनिक विषयको उपभोग गर्न, सार्वजनिक स्थानमा प्रवेश गर्न तथा धार्मिक कार्य गर्नवाट रोक्न पाउँदैन । साथै कुनै वस्तु कुनै विशेष जातिवाट मात्र खरीद विक्री गर्न गराउन पाइँदैन ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको उल्लिखित व्यवस्थालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नको लागि २०४८ सालमा कायम गरिएको मुलुकी ऐनको व्यवस्थामा २०६३ सालमा संशोधन गरि देहाय वमोजिमको व्यवस्था कायम भयो, जुन अहिले प्रचलनमा रहेको छ : कसैले कसैलाई जातिपाति, धर्म, वर्ण वर्ग वा कामको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार वा वहिष्कार वा निषेध गरेमा तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा एक हजार रुपैयादेखि पच्चीस हजार रुपैयासम्म जरीवना वा दुवै सजायं हुनेछ ।

८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार

शारिरीक तथा मानसिक रूपमा सामान्य व्यक्ति सरह काम गर्न कठिनाई वहन गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई सामान्य अर्थमा अपाङ्गता भएको व्यक्ति भनिन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि व्यवस्था गरिएका सबै अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरू हुन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा व्यवस्था भएका सबै मानव अधिकारहरू अन्य व्यक्ति सरह समान रूपमा उपभोग गर्न पाउँछ । यद्यपि अन्य नागरिक सरह अधिकारको उपभोग गर्न सक्षम बनाउनका लागि विशेष अधिकारको पनि व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । अधिकारको उपभोग तथा नीति निर्माण एवं कार्यान्वयनका सम्बन्धमा तिनीहरूको प्रभावकारी सहभागिता र स्रोत साधनमा पहुँच नै वर्तमान अवस्थामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रमुख सरोकारका विषय हुन् ।

हाम्रो समुदायमा अपाङ्गतालाई जीवन भएको, जागीर खान सक्ने एवं स्वावलम्बी जीवन जीउन सक्ने एउटा व्यक्तिका रूपमा नहेरी एउटा दयाको विषयका रूपमा हेरिन्छ । यो अवधारणा नै मानव अधिकार विरोधी छ । यसर्थे विश्वव्यापी रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार संरक्षण, विकास र सहभागिताका लागि कानूनहरू पनि बनेका छन् । सन् २००६ मा बनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका देहाय वमोजिमका मुलभुत अधिकारहरू सुनिश्चित गरेका छन् :

- १) भेदभावरहित तरिकाले कानूनको अगाडि समानता
- २) जीवन, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार
- ३) कानूनको अगाडि समानता
- ४) कुनै पनि प्रकारका यातनावाट उन्मुक्ति
- ५) शोषण, हिसा र दुर्घटव्यहारवाट मुक्ति
- ६) शारिरीक र मानसिक सम्मानको अधिकार
- ७) हिँडहुल र राष्ट्रियताको अधिकार
- ८) समुदायमा बसोवास गर्न पाउने अधिकार
- ९) विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार
- १०) गोपनीयताको सम्मानको अधिकार
- ११) घर तथा परिवारप्रतिको सम्मान
- १२) शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीमा पर्याप्त पहुँचको अधिकार
- १३) उचित जीवन जीउन पाउने अधिकार
- १४) राजनीति तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागिताका अधिकार
- १५) सांस्कृतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार ।

उल्लिखित अधिकारहरू कार्यान्वयनका लागि राज्यले विभिन्न कार्यहरू गर्नुपर्छ । त्यो राज्यको दायित्व हो र राज्यको दायित्व पुरा गर्न सहयोग पुऱ्याउनु नागरिक तथा नागरिक समाजको कर्तव्य पनि हो । यसैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार उल्लंघन हुन नदिनका लागि राज्यले न्युनतम् रूपमा देहायका कुराहरू सुनिश्चित गर्नुपर्छ :

- १) राज्य मातहतमा रहेको बन्दी वा आवास गृह एवं नीजि वा संस्थागत रूपमा सञ्चालनमा रहेका आवास गृह वा केन्द्रमा अपाङ्गता भएका कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पनि नाममा यातना हुने व्यवहार तथा दुर्घटवहार गर्नु हुँदैन ।
- २) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वतन्त्र र सूचना सहितको सहमति विना उनीहरू उपर कुनै प्रकारको स्वास्थ्य परीक्षण वा प्रयोग गर्न पाउँदैन ।
- ३) निजी क्षेत्रका स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकायले कुनै पनि व्यक्तिलाई उसको अपाङ्गताको आधारमा सेवा प्रदान गर्ने विषयमा भेदभाव वा वञ्चित गर्ने छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- ४) सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि गुणस्तरीय तथा खर्चका हिसावले सेवाको उपभोग गर्न सकिने किसिमको स्वास्थ्य सेवाको वृद्धि तथा सहज प्राप्तिको सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- ५) राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसंग सम्बन्धित कुनै पनि सूचना लुकाउने वा उसको विचार स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गर्नवाट रोक्न पाउँदैन । साथै त्यस्तो कार्य नीजि क्षेत्र वा संघसंस्थामा पनि गर्न नपाउने गरी निषेध गर्नुपर्छ ।
- ६) राज्यले औपचारिक अन्तरक्रियाहरूमा सांकेतिक भाषा, सरल भाषा, ब्रेल लिपि तथा वैकल्पिक सञ्चार माध्यमका प्रयोग बढाउनु पर्छ ।
- ७) विद्यालय प्रशासनले अपाङ्गता भएका कुनै पनि विद्यार्थीलाई उसको अपाङ्गताकै कारणले विद्यालयवाट निष्काशन गर्न पाउँदैन । राज्यले कुनै पनि नीजि विद्यालयले आफ्नो शैक्षिक कार्यक्रमहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई भेदभाव गर्ने छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित गन्तुपर्छ ।
- ८) राज्यले अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको ट्रेड यूनियन खोल्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्नुपर्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको काम पाउने अधिकारको नीजि क्षेत्रले सम्मान गर्नेछन् भन्ने कुरा राज्यले सुनिश्चित गर्नु पर्छ । यसका लागि राज्यले उपलब्ध स्रोत साधनद्वारा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई व्यावसायिक तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई पालना गर्ने गरी २०६६ पौष १२ गते वसेको व्यवस्थापिका संसदको वैठकले यो कानूनलाई स्वीकार गरिसकेको छ । तसर्थ नेपाल सरकारले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार रक्षाको लागि उक्त कानूनको इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । यद्यपि यो कानून पारित गर्नुपर्ब तै नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको उत्थान र विकासका लागि विभिन्न कार्यहरू गरेका छन् ।

अपाङ्ग संरक्षण संरक्षण तथा कल्याण सम्बन्धी कानूनल (२०३९) ले सामान्य दैनिक कार्य गर्न शारीरिक वा मानसिक तबरले असमर्थ वा असक्षम भएको नेपाली नागरिकलाई अपाङ्गको परिभाषा भित्र राखेका छन् । उक्त कानूनले अपाङ्गलाई समानताको अधिकार, शिक्षा तथा तालिमको अधिकार, स्वास्थ्य तथा औषधी उपचारको अधिकार तथा तालिम एवं रोजगारीको अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी अपाङ्ग भएका व्यक्तिको उत्थान र विकासका लागि नेपाल सरकारले विभिन्न नीति तथा कार्य योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन समेत गरेका छन् ।

अपाङ्गता भएका मानिसहरूको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै तिनीहरूको सशक्तिकरणका लागि नेपाल सरकारले २०६३ साल भाद्र २ गते सूचना प्रकाशित गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको परिभाषा र

वर्गीकरण गरेको छ । उक्त सूचनामा अपाङ्गताको परिभाषा यस प्रकार गरेको छ : शरीरका अङ्गहरु र शारिरीक प्रणालीमा भएको समस्याको कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चार समेतवाट सूजना भएको अवरोध समेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ । उक्त परिभाषालाई हेर्दा :

- शरीरका अङ्गहरु र शारिरीक प्रणालीमा भएको समस्याको कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चार समेतवाट सूजना भएको अवरोधका कारणले
- दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ ।

शारिरीक अंगमा भएको समस्या तथा उक्त समस्याका कारण भोग्नु परेका कठिनाईका आधारमा अपाङ्गतालाई देहाय वमोजिम सात भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. **शारिरीक अपाङ्गता** : नशा, अंग तथा शरीरका कुनै भाग भएको समस्याका कारण कुनै कार्य गर्न वा हिँड्डुल गर्न समस्या भएमा त्यसलाई शारिरीक अपाङ्गता भनिन्छ । जस्तै शरीरको कुनै भाग नचल्ने वा काम नगर्ने ।
  २. **दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता** : कुनै व्यक्तिमा आँखाको समस्याको कारण कुनै वस्तु ठम्याउन नसक्ने अवस्थामा रहनु दृष्टि अपाङ्गता मानिन्छ । दृष्टि सम्बन्धी अपाङ्गता पनि दृष्टि विहिनता (पुरै नदेख्ने) र न्युन दृष्टि (केही देख्ने तर राम्ररी ठम्याउन नसक्ने) गरी २ प्रकारको हुन्छ ।
  ३. **सुनाई सम्बन्धी अपाङ्गता** : कुनै पनि आवाजलाई पहिचान गरी वुभून समस्या वा कठिनाई भएको व्यक्तिलाई सुनाई सम्बन्धी अपाङ्गता भनिन्छ । यो पनि बहिरा (सुन्न नसक्ने) र सुस्त श्रवण भएको गरी २ प्रकारको हुन्छ ।
  ४. **श्रवण दृष्टिविहिन अपाङ्गता**: श्रवण विहिन र दृष्टि विहिन दुवै समस्या भएको व्यक्तिलाई श्रवण दृष्टिविहिन अपाङ्ग भनिन्छ ।
  ५. **स्वर वोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता** : वोलन नसक्ने वा वोले पनि कुरा दोहरिने वा स्पष्ट नहुने समस्या भएमा त्यसलाई स्वर वोलाई सम्बन्धी अपाङ्गता भनिन्छ ।
  ६. **मानसिक अपाङ्गता** : मस्तिष्क वा मानसिक रूपमा रहेको समस्याका कारण उमेर अनुसार व्यवहार गर्न नसक्नु मानसिक अपाङ्गता हो । यो पनि सुस्त मनस्थिति, मानसिक अस्वस्थता र जन्मजात रूपमा मानसिक समस्या गरी ३ प्रकारको हुन्छ ।
  ७. **बहु अपाङ्गता** : माथि उल्लिखित मध्ये एउटै व्यक्तिमा दुई वा सो भन्दा बढी प्रकारका अपाङ्गताको समस्या भएमा त्यसलाई बहु अपाङ्गता भनिन्छ ।
- यसैगरी अशक्तताको गम्भीरताका आधारमा नेपाल सरकारले अपाङ्गता लाई देहाय वमोजिम ४ भागमा विभाजन गरेका छन् :
१. **पूर्ण अशक्त अपाङ्गता** : पूर्ण रूपमा अरुको सहयोग लिंदा पनि दैनिक क्रियाकलापका कामहरु गर्न कठिनाई हुने समस्यालाई पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भनिन्छ ।

२. **अति अशक्त अपाङ्गता :** वैयक्तिक तथा सामाजिक क्रियाकलापा पुरा गर्न निरन्तर अरुको सहयोग लिनु पर्ने अपांगतालाई अति अशक्त अपाङ्गता भनिन्छ ।
३. **मध्यम अपाङ्गता :** भौतिक सुविधा, शिक्षा, सीप र दक्षता भएमा अरुको सहयोग विना पनि आफ्नो दैनिक गतिविधि गर्न सक्ने अवस्थाको अपाङ्गतालाई मध्यम अपाङ्गता भनिन्छ ।
४. **सामान्य अपाङ्गता :** सामाजिक वा वातावरणीय अवरोध नभएमा आफै नियमित आफ्नो काम गर्न सक्ने अवस्थामा रहेको अपाङ्गतालाई सामान्य अपांगता भनिन्छ ।

नेपाल सरकारले अपाङ्ग भएका व्यक्तिको सुरक्षा र उत्थानका लागि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेका छन् । सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरूलाई देहायका सुविधा प्रदान गरेका छन् :

- पहिचानको व्यवस्था : राज्यले दिने सुविधा उपभोग गर्नका लागि परिचय पत्र दिने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो परिचय पत्रको आधारमा विशेष सुविधाको उपभोग गर्न पाउँछ ।
- हवाई सेवामा सुविधा : नियमित उडान सेवामासलग्न हरेक वायु सेवाले आफ्नो एक जना अपाङ्गलाई ५० प्रतिशत भाडा छुट्टमा सुवा उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । यस्तो सुविधा मिति खुल्ला राखी जारी हुने टिकटको हकमा पनि लागू हुन्छ । यस्तो सुविधा दुर्गम क्षेत्रमा जाने हवाई सेवामा दुईदिन सम्म र अन्य क्षेत्रमा जाने उडानमा एकदिन अधिसम्म सुरक्षित राखीदिनुपर्ने व्यवस्था छ । सो समयसम्म पनि अपांगले टिकट नलिएमा मात्र अन्यलाई सो टिकट बिक्री गर्न पाउँछ । तर अपर्भट परेमा उडान भर्ने दिनमा पनि त्यस्तो टिकट उपलब्ध गराउनु पर्छ । अपाङ्गता भएको व्यक्तिले यो सुविधाको लागि परिचय पत्र देखाउनु पर्छ । साथै अपाङ्ग परिचयपत्रको दुरुपयोग गर्नु हुँदैन ।
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत भत्ता पाउने सुविधा : पूर्ण रूपमा अपाङ्ग भएका व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत तोकिएको आर्थिक भत्ता पाउने व्यवस्था छ । यस्तो सुविधा स्थानीय निकायवाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- नेपाल सरकारको निजामति सेवामा प्रवेश गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि निश्चित स्थान आरक्षण गर्ने व्यवस्था निजामति कानूनमा व्यवस्था गरिएको छ ।
- नेपाल सरकारका सबै कार्यालयमा आवतजावतका लागि अपाङ्गता मैत्री वातावरण हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

९. जेष्ठ नागरिकको अधिकार

अन्य व्यक्तिहरूको अधिकार जस्तै जेष्ठ नागरिकको अधिकार पनि मानव अधिकार हो । निश्चित उमेर पार गरेका महिला वा पुरुषलाई जेष्ठ नागरिक भनिन्छ । जेष्ठ नागरिकहरूका लागि व्यवस्था गरिएका अधिकारहरू नै जेष्ठ नागरिकका अधिकारहरू हुन् । जेष्ठ नागरिकहरूको अधिकार रक्षाका लागि सामान्य व्यवस्थाहरू पर्याप्त नहुन सक्छ । जेष्ठ नागरिकको सुरक्षाका लागि विशेष नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न कानूनले जेष्ठ नागरिकको अधिकारको वारेमा व्यवस्था गरिएको छ । जेष्ठ नागरिकका अधिकार अन्तर्गत मुलभुत रूपमा देहायका अधिकारहरू समावेश भएको हुन्छ :

- १) पर्याप्त खाना, बास तथा लत्ता कपडाको सुविधा सहित जीवन जीउन पाउने अधिकार ।
- २) पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा, सहायता र संरक्षणको अधिकार ।

- ३) रोजगारी, वासस्थान, स्वास्थ्य हेरचाह, सामाजिक सेवाका सुविधाहरु लगायतका विषयमा पहुँच सहित उमेरका आधारमा गरिने भेदभाव विरुद्धका अधिकार ।
- ४) सम्मान पाउने अधिकार ।
- ५) आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनका सबै क्षेत्रहरुमा पूर्ण र सक्रिय सहभागिताको अधिकार ।
- ६) आफ्नो जीवनसंग सम्बन्धित नीति निर्माण र कार्यान्वयन तहमा पूर्ण सहभागिताको अधिकार । जेष्ठ नागरिकका अधिकारहरु विभिन्न किसिमले उल्लंघन हुन सक्छ । जेष्ठ नागरिकका अधिकार उल्लंघनका केही अवस्थाहरु यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

  - १) जेष्ठ नागरिकले आफ्नो उमेर तथा स्वास्थ्यका कारण समयमा वा सजिलोसंग सेवा तथा सुविधा प्राप्त गर्नमा अवरोध भोग्न वाध्य हुन सक्छ ।
  - २) आफ्नो उमेर तथा स्वास्थ्यका कारण जेष्ठ नागरिक सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक दुर्घटव्यहारको शिकार बन्न सक्छ ।
  - ३) अधिकांश जेष्ठ नागरिकहरुसंग वांकी जीवन सहजपूर्वक विताउनका लागि आर्थिक स्रोत तथा निवृतिभरणको सुविधा नहुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा जेष्ठ नागरिकको जीवन अत्यन्तै कष्टकर र अपहेलित हुन सक्छ ।
  - ४) उमेरका कारण जेष्ठ नागरिकले समयमा उपयुक्त स्वास्थ्य सेवा नपाउन सक्छ । उमेरका कारण स्वास्थ्य सेवावाट वञ्चित हुने वा कम गुणस्तरको सेवामा चित्त वुभाउनु पर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ ।
  - ५) जेष्ठ नागरिकलाई पनि आफ्नो जीवनयापनका लागि क्षमताले भ्याएसम्म काम गर्ने अधिकार हुन्छ । त्यस्तो काम गर्दा जेष्ठ नागरिक माथि दुर्घटव्यहार वा विना सुविधा अवकासको लागि वाध्य वनाईन सक्छ ।
  - ६) कतिपय अवस्थामा जेष्ठ महिलाले आफ्नो पतिको मृत्यु पश्चात पतिको सम्पति माथि हक स्थापित गर्नवाट वञ्चित हुन सक्छ ।

जेष्ठ नागरिकको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि सयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९९९ लाई अन्तर्राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक वर्षको रूपमा मनाउने निर्णय गयो । सो भन्दा अगाडि सन् १९९० मा सयुक्त राष्ट्र संघले एउटा निर्णय गरी अक्टोबर १ लाई अन्तर्राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक दिवस मनाउने निर्णय गयो भने सन् १९९१ मा सोही संघले देहाय वमोजिम जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ५ वटा सिद्धान्तहरु तर्जुमा गरी जारी गयो :

  - १) **स्वतन्त्रता** : जेष्ठ नागरिकसंग खानेकुरा, खानेपानी, वासस्थान, लत्ताकपडा, स्वास्थ्य हेरचाह तथा काम एवं आर्थिक उपार्जनमा पहुँचको हक हुनुपर्छ । यसैगरी जेष्ठ नागरिकसंग शिक्षा, तालिम र सुरक्षित वातावरणमा वाँच्न पाउने हक हुनुपर्छ ।
  - २) **सहभागिता** : जेष्ठ नागरिकलाई अन्य नागरिक सरह समाजको एउटा अंगको रूपमा स्वीकार गरिनुपर्छ र वहांहरुको जीवनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा सहभागिता गराईनु पर्छ ।
  - ३) **हेरचाह** : जेष्ठ नागरिकसंग आफ्नो जीवनलाई शारिरीक, मानसिक एवं मनोगत रूपमा सहजपूर्वक वांच्नका लागि सामाजिक तथा कानूनी सेवा तथा सुरक्षा एवं स्वास्थ्य हेरचाहमा पहुँच हुनुपर्छ । यस अन्तर्गत जेष्ठ नागरिकको आफ्नो सम्मान, विश्वास आवश्यकता तथा गोपनीयताका कुराहरु पनि समावेश हुन्छन् ।

- ४) **स्वयं पूर्णता :** जेष्ठ नागरिकको शैक्षिक, सास्कृतिक, भावनात्मक विश्वास र सृजनात्मक स्रोतमा पहुँच हुनुपर्छ । साथै तिनीहरूले आफ्नो सम्भावनाको पूर्ण विकास गर्न पाउने हक प्राप्त गर्नुपर्छ ।
- ५) **सम्मान :** जेष्ठ नागरिकले सम्मानित एवं सुरक्षित भएर बाँच्न पाउनु पर्छ । शारिरिक तथा मानसिक शोषणावाट मुक्त हुनुपर्छ । कुनै पनि आधारमा भेदभावमुक्त जीवन जीउन पाउँनु पर्छ ।

माथि उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको आधारमा नेपालमा जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाहरू गरेका छन् भने त्यसलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नका लागि विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन समेत गरिएका छन् । नेपालको अन्तर्रिम संविधान, २०६३ ले मौलिक हक अन्तर्गत बृद्ध, नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भए वमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी राज्यको नीति अन्तर्गत बृद्ध नागरिकको संरक्षण र उन्नतिको लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने र बृद्ध नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था गरी भत्ता दिने नीति अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेका छन् ।

जेष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ६० वर्ष उमेर पुरा गरेका सबै नागरिकहरूलाई जेष्ठ नागरिकको परिभाषा गरेका छन् । उक्त कानूनले जेष्ठ नागरिकलाई सबैले सम्मान गर्नुपर्ने, परिवारले प्रत्येक सदस्यले जेष्ठ नागरिकको पालनपोषण गर्नुपर्न व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै जेष्ठ नागरिकलाई भिक्षा मानव वाध्य पार्न हुँदैन । जेष्ठ नागरिकले कसैको हक नलाग्ने तथा बण्डा गर्न नपर्ने सम्पति आफुखुश गर्न पाउँछ । सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निकायहरू, जस्तो: अस्पताल, यातायातका साधनहरूले जेष्ठ नागरिकहरूलाई प्राथमिकता र कानूनले तोके वमोजिम छूट सुविधा दिनु पर्छ । जेष्ठ नागरिकलाई कानून वमोजिम हुने सजायांमा निश्चित प्रतिशत छूट हुने व्यवस्था पनि उक्त कानूनले गरेका छन् । त्यस्तै जेष्ठ नागरिकको हित र कल्याणको लागि केन्द्रमा एउटा केन्द्रीय जेष्ठ नागरिक कल्याण समिति र प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला जेष्ठ नागरिक कल्याण समितिको गठन गर्ने व्यवस्था गरी तिनीहरूको काम कर्तव्य र अधिकार समेत तोकिदिएका छन् । जेष्ठ नागरिकको कल्याणको लागि जेष्ठ नागरिक कल्याण कोषको समेत स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छन् । यसैगरी उक्त कानूनले जेष्ठ नागरिकको परिचय पत्र सम्बन्धित गा.वि.स.वा नगरपालिकावाट उपलब्ध गराउने तथा नेपाल सरकारले जेष्ठ नागरिक, असहाय जेष्ठ नागरिक, अशक्त जेष्ठ नागरिकलाई तोकिएवमोजिम भत्ता वा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । उक्त कानूनले जेष्ठ नागरिकको नाममा कसैले बद्नियत राखी कुनै कामकारवाही गरेमा सजायां हुने व्यवस्था समेत गरेका छन् ।

नेपाल सरकारले ऐनमा लेखिएका उल्लेखित व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नको लागि जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली २०६५ निर्माण गरी लागू गरेका छन् । उक्त नियमावलीले जेष्ठ नागरिकहरूको अभिलेख तयार गर्ने, जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रले कानूनले तोकेको मापदण्ड पुरा गरेको वा नगरेको, सेवा सुविधा प्रदान गरेको वा नगरेको वारेमा अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी नियमावलीले कानून वमोजिम अनुमति लिई स्थापना भएको हेरचाह केन्द्र वा दिवा सेवा केन्द्रले त्यस्तो केन्द्रमा रहेका जेष्ठ नागरिकलाई वर्षको कम्तिमा एक पटक तीर्थाटन र २ पटक विभिन्न स्थानको दृश्यावलोकन गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका अलावा नियमावलीले जेष्ठ नागरिकहरूलाई जेष्ठता वापतको भत्ता उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि देहायको आधारमा जेष्ठ नागरिक, असहाय जेष्ठ नागरिक र अशक्त जेष्ठ नागरिकको वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था गरेका छन् :

- सत्तरी वर्ष उमेर पुरा नगरेको जेष्ठ नागरिक,
- सत्तरी वर्ष उमेर पुरा गरेको बरिष्ठ जेष्ठ नागरिक,
- असहाय जेष्ठ नागरिक,
- अशक्त जेष्ठ नागरिक,
- एकल जेष्ठ नागरिक।

जेष्ठ नागरिकलाई राज्यद्वारा प्रदान गरिने सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था प्रधावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नको लागि नेपाल सरकारको स्थानीय विकास मन्त्रालयले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि २०६३ तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्यो। उक्त कार्यविधिले जेष्ठ नागरिकहरूका अतिरिक्त समाजका कमजोर वर्गहरूको हितको लागि विभिन्न व्यवस्था गरेका छन्, जस मध्ये जेष्ठ नागरिकहरूका सम्बन्धमा देहाय वमोजिम व्यवस्था गरेका छन् :

१. जेष्ठ नागरिक वा विधवा भत्ता पाउने आधारहरू
  - ७५ वर्ष उमेर पुरा गरेका जेष्ठ नागरिक
  - देहायका सबै अवस्था भएका असहाय विधवा
    - ६० वर्ष उमेर पुरा भएको,
    - जीवन धान्न पुग्ने आयस्रोत नभएका,
    - परिवारका सदस्यहरूवाट हेरचाह नभएका,
    - पतिको पेन्सन प्राप्त नगरेका।
२. परिचयपत्र प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा :
  - यस प्रकारको सुविधा लगायत यस कार्यविधि अन्तर्गतको सुविधा उपभोग गर्न चाहने सबै व्यक्तिले अनिवार्य रूपमा तोकिए वमोजिमको परिचयपत्र लिनुपर्छ र हरेक वर्ष त्यसको नवीकरण समेत गर्नुपर्दछ। यसको लागि कानूनले तोकेको म्यादभित्र २ प्रति पासपोर्ट साईजको फोटो र नागरिकताको प्रमाणपत्र संलग्न राखी सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिकामा निवेदन दिनुपर्छ।
३. लक्षित समुहले पाउने सुविधा :
  - जेष्ठ नागरिकलाई मासिक रु ५००/- भत्ता।
  - असहाय विधवा महिलालाई मासिक असहाय वृत्ति,
  - नेपाल सरकारले तोकेको सरकारी अस्पतालमा निःशुल्क भर्ना, स्वास्थ्य सेवा तथा औषधोपचारको सुविधा।
  - तोकिएको वृद्धाश्रम उपभोग सुविधा, र
  - नेपाल सरकारले तोकेको अन्य सुविधा।
४. भत्ता वा वृत्ति वितरण तालिका :
  - भत्ता रकम वितरण गर्दा चौमासिक रूपमा गरिने र यसरी चौमासिक रूपमा वितरण गर्दा प्रथम चौमासिक बडादशै पुर्व आश्विन १ गते, दोश्रो चौमासिक शहीद सप्ताहको समयमा माघ १२ गते र तेस्रो चौमासिक प्रतिनिधिसभाको ऐतिहासिक घोषणा भएको दिन जेष्ठ ४ गतेका दिन भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

छलफल र अभ्यास

व्यवहारिक अभ्यासः वक्तृत्वकला प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि वक्तृत्वकला प्रतियोगिता कार्यक्रम आयोजना गर्ने । कार्यक्रमको शीर्षक “मानिसका अधिकारमा विविधता” राख्ने ।
२. पहिला सहभागीहरूलाई विषयवस्तुका वारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । यथासम्भव सहभागिताका लागि सबै सहभागीहरूलाई अवसर दिने । सहभागीहरूलाई आफ्नो विचार राख्नका लागि ५ देखि १० मिनेट समय दिने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, शिक्षाविद्, शिक्षक समितित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फवाट सहभागिता नजाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास : लिखित तथा प्रश्नोत्तर

१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार भनेको के हो?
२. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार अन्तर्गत के कस्ता अधिकारहरू पर्दछन्?
३. यातना विरुद्धको अधिकार भन्नाले के वुभिन्छ?
४. हाम्रो समाजमा महिला र वाल अधिकार हन्तका अवस्था कस्तो छ?
५. आदिवासी जनजाति को हुन्? तिनीहरूका के कस्ता अधिकारहरू सुरक्षित गरिएका छन्?
६. जातीय भेदभाव विरुद्धका अधिकार अन्तर्गत के कस्ता अधिकारहरू पर्दछन्?
७. हाम्रो समाजमा जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारकार अवस्था कस्तो छ?

समस्या समाधानः

सुनखानी गाउँमा एकजना माथिल्लो जातिका समुदायहरूले वालीघरे प्रथा अनुसार दलितहरूलाई वार्षिक रूपमा थोरै अनाज दिएर काम लगाईरहेको अवस्था रहेछ । शिक्षाको विकास तथा विस्तारको प्रभावस्वरूप दलित भनिएका व्यक्तिहरूले आर्थिक ज्याला वाहेक वार्षिक वालीमा काम नगर्ने निर्णय गरी काम बहिष्कार गरेछ । उक्त विवादलाई समाधान गर्नका लागि स्थानीय मुखियाले काममा लगाउने समुदाय र दलित समुदायलाई भेला गरी छलफल चलाई रहेको अवस्थामा तपाईं त्यहां पुग्नु भयो । तपाईं पढेलेखेका व्यक्ति भएकोले मुखियाले तपाईंसंग सल्लाह लिन चाह्यो । अब तपाईं उक्त विवाद समाधान गर्नको लागि के कस्तो सल्लाह दिनु हुन्छ । तर्क र आधार सहित प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

efU -@

दुन्दू प्रतिको बुझाई

---

१. दुन्दू भनेको के हो ?

हाम्रो समाजमा स्रोत, साधन, मुल्य, मान्यता, इच्छा, चाहना एवं आवश्यकताहरूका वीच संघर्ष हुन सक्छ । यस्तो संघर्षको अवस्था नै दुन्दू हो । एक पक्षको इच्छा कुनै अर्को पक्षको इच्छासंग मेल खादैन भने दुन्दू सृजना हुन्छ । दुन्दू एक प्रकारको अन्तर्क्रियात्मक संघर्ष हो, जसमा स्वार्थहरू वीच हस्तक्षेप वा त्यस्तो हस्तक्षेपको प्रयत्न हुन्छ ।

हाम्रो समाजमा वा परिवारमा हामीले हाम्रो भविष्य वा योजनाका वारेमा सोचिरहेका हुन्छौं । परिवार भित्र वा बाहिर, समाज भित्र वा बाहिर मानिसका सोचाई चिन्तन र विचारमा विभिन्नता हुन सक्छ । मानिसको लक्ष्य, चाहना र आवश्यकता फरक फरक हुन सक्छ । यसरी फरक फरक लक्ष्य, चाहना र उद्देश्य वोकेका व्यक्ति, समाज वा राष्ट्रका वीचमा कुनै मतभिन्नता सृजना भएमा त्यसलाई दुन्दूको रूपमा वुभक्न सकिन्छ ।

सामान्य अर्थमा दुन्दू भन्नाले भै भगडा, बैरभाव, दुस्मनी, हिंसाको रूपमा वुभक्ने गरिन्छ, यद्यपि यो मानिसको वुभाई, सन्दर्भ र समाजमा निर्भर गर्दछ । हाम्रो समाजमा वस्ते मानिसहरू देख्दा दाजुभाई दिदी वहिनी भएपनि व्यवहारमा तिनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षहरू फरक फरक हुन सक्छन् । तिनीहरूको इच्छा, चाहना र वुभाईहरू फरक फरक हुन सक्छन् । तसर्थ समाजमा रहेका मानिसहरूको वीचमा हुने आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक अवस्था लगायत मानिसको वुभाईमा भिन्नता नै दुन्दूको स्थिति हो । यो हाम्रो समाजमा सधै हुन्छ र समाज परिवर्तन र रूपान्तरणका लागि आवश्यक पनि मानिन्छ ।

समाजमा विभिन्न खाले मानिसहरू हुन सक्छ । तिनीहरूको वुभाई र चाहनाहरू पनि फरक फरक हुन सक्छ । एकथरी मानिसहरू परिवर्तन नचाहने खालका हुन्छन् । अर्कोथरी मानिसहरू परिवर्तन त चाहन्छन् तर त्यस्तो परिवर्तन सहमति तथा विस्तारै हुन्छ भन्ने मान्दछन् । यसैगरी एकथरी मानिसहरू परिवर्तन हुनका लागि पुराना सबै कुराहरूलाई उखेलेर फ्याँक्नु पर्छ भन्ने मान्यता राख्न र यिनै फरक फरक मान्यताहरूका कारण पनि हाम्रो समाजमा दुन्दूको अवस्था सृजना हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा द्वन्द्वविज्ञ विष्णुराज उप्रेतीका अनुसार द्वन्द्व भनेको मूल्य, मान्यता, विश्वास, वुभाई र अवधारणामा रहेको भिन्नताका कारण उत्पन्न हुने मनोवैज्ञानिक अवस्था हो, जुन असहमति, प्रतिक्रिया, क्रोध, रिसीईवी, दुस्मनी, गालीगलौज, उजुरी, मुद्दामामिला, कुटपीट, हिंसा वा युद्धको रूपमा देखा पर्दछ । द्वन्द्वका पछाडि दृश्य तथा अदृश्य धेरै कारणहरु हुन सक्छ । अध्ययन गरेर नसिकिएका कुराहरु द्वन्द्ववाट सिकिन्छ । तसर्थ यो समाज रूपान्तरणका लागि सहयोगी पनि हुन सक्छ । जब हाम्रो समाजमा अन्याय हुन्छ, स्रोत साधनहरुको असमान वितरण हुन्छ, अवसरहरुमा भेदभाव गरिन्छ तब द्वन्द्व एवं असन्तुष्टिको अवस्था सृजना हुन्छ । मुख्यतः शक्तिको दुरुपयोग भएमा, स्रोत साधनहरुको असमान एवं अन्यायपूर्ण वितरण भएमा, पद र प्रतिष्ठाको आडमा दमन र शोषण गरिएमा वा जाति, भाषा, धर्म, वर्ग, लिङ्गको आधारमा भेदभाव भएमा वा आधारभूत आवश्यकता पुरा गर्न पनि अभाव अनुभूति भएमा वा विकासवाट बज्चित भएमा द्वन्द्वको अवस्था आउंछ ।

द्वन्द्वको वारेमा छलफल गर्दा हामीले के कुरा विसर्न हुँदैन भने द्वन्द्व र हिंसा फरक फरक कुरा हुन् । मानिसको नकारात्मक सोचाईले मात्र पनि नकारात्मक परिणाम ल्याउन सक्छ । समाजको रूपान्तरण द्वन्द्वको सकारात्मक पक्ष हुन् भने हिंसा द्वन्द्वको नकारात्मक पक्ष हुन् । किनकि द्वन्द्वको सही सदुपयोग गरिएमा समाजको रूपान्तरण हुन्छ भने यसको सही सदुपयोग नगरिएमा त्यसले क्षतिपूर्ण हिंसाको रूप लिन सक्छ । द्वन्द्वले विभिन्न क्षतिका वावजुद पनि समाज रूपान्तरणमा योगदान पुऱ्याउंछ । अर्कोतिर हिंसा भनेको शारिरीक, मानसिक, सामाजिक वा वातावरणीय हानी नोक्सानी वा मानवीय गरिमा वा प्रगतिमा हानी पुऱ्याउने कार्य हो । द्वन्द्वलाई समयमा नै व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने त्यसले लिने रूप हिंसात्मक हुन सक्छ ।

समाज तथा राज्यको हरेक क्षेत्रमा द्वन्द्व हुन्छ । राष्ट्र राष्ट्र वीच, सरकार र नागरिकका वीच, समाजका विभिन्न पक्षहरुका वीच, विभिन्न समुदायका वीच तथा परिवारका सदस्यहरुका वीचमा पनि द्वन्द्व हुनसक्छ । विभिन्न तत्वहरुको अन्तरक्रियावाट नै समाजको निर्माण हुने भएकोले ती तत्वहरुका वीचमा द्वन्द्व हुनु स्वभाविक मान्यु पर्छ ।

समाज र द्वन्द्वलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा विभिन्न मान्यताहरु छन् । कोही समाजका लागि द्वन्द्व हानीकारक छ भन्दून् भने कोही समाजका लागि द्वन्द्व अत्यन्तै आवश्यक छ भन्दून् । यद्यपि समाज परिवर्तनका लागि समाजमा विद्यमान तत्वहरु वीच द्वन्द्व भैरहन्दू र त्यसैले समाज परिवर्तन गर्दछ । राजनीतिक दलहरु, नेताहरु, समाजका अगुवाहरु वीचको प्रतिस्पर्धा पनि एक प्रकारको द्वन्द्व नै हो । यस अर्थमा हाम्रो समाजको रूपान्तरणका लागि द्वन्द्व पनि चाहिन्छ । द्वन्द्वविज्ञ जोन गाल्टुड के भन्दू भने - द्वन्द्व जीवन हो र जीवन द्वन्द्व हो । कहिले काही हामीले पनि यो कुराको अनुभूति गर्न सक्छौं । तर पारस्परिक द्वन्द्वले हिंसाको रूप ग्रहण गर्यो भने त्यसले समाजलाई लाभ भन्दा पनि क्षति पुऱ्याउंछ । तसर्थ के भनिन्छ भने सकारात्मक द्वन्द्वका लागि :

- क) नकारात्मक वाट सकारात्मकतिर
- ख) प्रतिस्पर्धावाट समझदारीतिर
- ग) व्याख्यकावाट यथार्थतिर अग्रसर हुनुपर्छ ।

द्वन्द्व प्रति मान्छेको वुभाई २ प्रकारको रहेका छन् । पहिलो वुभाई भनेको द्वन्द्व समाजका लागि हानिकारक हुन्छ भन्ने हो । यी वुभाई अनुसार द्वन्द्वले समाजमा अस्थिरता सृजना गर्ने भएकोले समाजको लागि यो

हानिकारक छ । तसर्थ द्वन्द्वलाई शक्तिको प्रयोग गरी दबाउनु पर्छ । दोश्रो वुभाई भनेको द्वन्द्व समाजको लागि हानीकारक मात्र नभएर समजलाई गतिशिलता पनि प्रदान गर्छ भन्ने हो । यी वुभाई अनुसार द्वन्द्वलाई सही व्यवस्थापन गर्न नसकिएमा त्यसले हिंसात्मक रूप लिन्छ । हिंसात्मक द्वन्द्व मात्र समाजको लागि हानिकारक छ । द्वन्द्वलाई सही व्यवस्थापन गर्न सकिएमा त्यसले अवसर पनि प्रदान गर्छ भन्ने मान्यता दोश्रो वुभाई हो । यसरी हेर्दा पहिलो वुभाईले द्वन्द्वलाई हिंसाको रूपमा वुभछ भने दोश्रो वुभाईले द्वन्द्वलाई प्रतिस्पर्धाको रूपमा वुभछ । यद्यपि समाज परिवर्तनका लागि पनि यसका आधारभूत तत्वहरूको बीच स्वच्छ द्वन्द्व आवश्यक हुन्छ । यसले समाजको रूपान्तरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

२. द्वन्द्वका कारणहरू :

समाजको विविधतालाई स्वीकार गर्न नसकिएमा द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन्छ । द्वन्द्वका कारणहरू विभिन्न हुन सक्छन् । मानिसभित्र रहेका मनोगत कारणहरू, उसको इच्छा र चाहनामा अन्य व्यक्ति तथा सामाजिक वातावरणले नकारात्मक प्रभावहरू पारेमा पनि द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन सक्छ । द्वन्द्वका विविध कारणहरू एक आसपमा अन्तर्सम्बन्धित पनि हुन सक्छ र नहुन पनि सक्छ । मुलतः द्वन्द्वका कारणहरूलाई देहाय वमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- **मानिसका मनोगत कारणहरू :** व्यक्तिमा महत्वकांक्षा, नैराश्यता तथा घमण्डीपना बढेमा त्यसले उसमा विद्रोहपन, अस्थीरपन तथा असन्तोष जन्माउन सक्छ, जसमा अन्य व्यक्ति, समुदाय वा पक्षको भावना नमिलेमा द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन्छ । यसले परिवारिक द्वन्द्वदेखि लिएर सामाजिक द्वन्द्व, राजनीतिक द्वन्द्व, आर्थिक द्वन्द्व, राष्ट्रिय द्वन्द्वदेखि अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वसम्मको स्थिति निर्म्याउन सक्छ ।
- **राष्ट्रिय तथा सामाजिक संरचनामा असन्तुलन :** सामाजिक संरचनामा असन्तुलन भएमा वा समाज, राज्य तथा सरकारवाट न्याय नपाएमा, धार्मिक एवं सांस्कृतिक रूपमा आत्म सम्मान बोध गर्न नपाएमा वा राज्यका स्रोत साधनहरूमा न्यायोचित पहुँच नभएमा पनि द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन सक्छ । यस अन्तर्गत राजनीतिक भेदभाव, भौगोलिक उपेक्षा, सामाजिक तथा आर्थिक असमानता एवं विभेदहरू, जातीय भेदभाव, लैंड्रिक विभेदहरू पनि पर्दछन्, जसका कारण द्वन्द्व सृजना हुन पुगदछ । यसले सामाजिक र राजनीतिक द्वन्द्व पनि निर्म्याउन सक्छ ।
- **अन्तरदेशीय कारणहरू :** मुलत छिमेकी मुलुक वा समाजमा भएको आन्दोलन तथा द्वन्द्वले अर्को छिमेकी मुलुक वा समाजमा पनि तुरन्तै प्रभाव पार्न सक्छ । यस्तो आन्दोलनले मानिसको सोचाई र चेतनामा परिवर्तन ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलदछ । परिणामतः वञ्चित भएका वर्ग वा समुदायले पनि अधिकार खोज्न थाल्छ र द्वन्द्वको स्थिति सृजना हुन पुगदछ ।
- **सामाजिक विविधता :** समाजको विविधतालाई समुचित महशुस गर्न सकिएमा त्यो सामाजिक विविधता समाज एवं राष्ट्र कै गहना हुन सक्छ भने त्यसलाई महशुस गरी सम्मान गर्न नसकिएमा त्यसले द्वन्द्वको स्थिति पनि निर्म्याउन सक्छ । नेपालमा रहेका विभिन्न भाषा भाषी, समुदाय, जनजाति महिला, दलित आदिको आवश्यकता, चासो र सरोकारलाई वेलैमा सम्बोधन गर्न नसकेकै कारण नेपालले पनि सशस्त्र द्वन्द्वको सामना गर्नु परेको हो ।

- पारिवारिक द्वन्द्वका कारणहरू :** पारिवारिक द्वन्द्वको आफै समस्या हुन सक्छ। पारिवारिक पारदर्शिता र विश्वासको अभाव, असफलता, अभाव, अशिक्षा आदिका कारण पनि पारिवारिक द्वन्द्व सृजना हुन सक्छ। पारिवारिक विग्रह, एकांकी जीवन, अभाव पारिवारिक द्वन्द्वका केही परिणाम हुन्।
- अन्य कारणहरू :** माथि उल्लेख गरिएका कारणहरूका अलावा सामाजिक मूल्य मान्यता, धर्म सङ्स्कार आदिलाई पनि सही रूपमा ग्रहण गर्न नसकिएमा त्यो पनि द्वन्द्वको कारक तत्व बन्न सक्छ। यसले पनि सामाजिक स्थिति एवं प्रचलनमा ठूलो प्रभाव पार्न सक्ने भएकोले केहीकाहीं सानातिना द्वन्द्वले पनि ठूलो द्वन्द्वको स्थिति निष्ठाउन सक्छ।

३. द्वन्द्वका प्रकार

हामीले माथि नै उल्लेख गरिसक्यौं कि हाम्रो समाजमा द्वन्द्व विभिन्न कारणले हुन्छ। समाजमा हुने द्वन्द्वका विभिन्न आकार प्रकार हुनसक्छ। हाम्रो समाजमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र विकासका लागि द्वन्द्व हुन सक्छ, राजनीतिक उद्देश्य हाँसिल गर्नका लागि द्वन्द्व हुन सक्छ। त्यस्तै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद वा लाभका लागि द्वन्द्व हुन सक्छ भने कहिलेकाहीं धार्मिक असहिष्णुताका कारण द्वन्द्व पनि द्वन्द्व हुनसक्छ। सांगठनिक रूपमा सरकारी, व्यावसायिक वा सामाजिक संगठनहरू वीच द्वन्द्व पनि द्वन्द्व हुन सक्छ। उल्लिखित द्वन्द्व हाम्रो समाजमा निरन्तर हुने गरेका द्वन्द्वहरू नै हुन्।

द्वन्द्व विभिन्न प्रकारको हुन सक्छ। विषयवस्तुको आधारमा द्वन्द्व सांगठनिक द्वन्द्व, सामाजिक द्वन्द्व, राजनीतिक द्वन्द्व, पारिवारिक द्वन्द्व, धार्मिक द्वन्द्व आदिमा विभाजित हुनसक्छ। त्यस्तै प्रकट हुने अवस्थाको आधारमा द्वन्द्व सुषुप्त र खुल्ला पनि हुन सक्छ। द्वन्द्वरत पक्षहरू वीच असन्तोषका कारण द्वन्द्व सृजना भईसकेका हुन्छन् अर्थात द्वन्द्वका तत्वहरू सक्रिय भईसकेको हुन्छ तर त्यस्तो द्वन्द्व सतहमा आईसकेको हुँदैन भने त्यस्तो द्वन्द्वलाई सुषुप्त द्वन्द्व भनिन्छ। अर्कोतिर द्वन्द्वरत पक्षहरू वीचको द्वन्द्व खुल्ला रूपमा वाहिर आईसकेको अवस्था छ भने त्यस्तो अवस्थाको द्वन्द्वलाई खुल्ला द्वन्द्व भनिन्छ। सुषुप्त द्वन्द्वलाई समयमा नै व्यवस्थापन गरिएन भने खुल्ला द्वन्द्वमा रूपान्तरण हुन्छ भने खुल्ला द्वन्द्वलाई समयमा नै व्यवस्थापन गरिएन भने त्यसले हिंसात्मक रूप लिन सक्छ।

खासगरी द्वन्द्वका कारण, विश्लेषण विधि तथा द्वन्द्वरत पक्षको वुभाईका आधारमा द्वन्द्वलाई देहाय वमोजिम ६ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

क) तथ्यगत वा प्राविधिक द्वन्द्व:

द्वन्द्वमा सलगन पक्षहरूका वीचमा सही सूचनाको अभावमा हुने द्वन्द्वलाई तथ्यगत वा प्राविधिक द्वन्द्व भनिन्छ। यस प्रकारको द्वन्द्वमा द्वन्द्वरत पक्षहरूका वीचमा सही सूचना र जानकारीको अभाव हुन्छ भने विषयवस्तुमा भिन्न भिन्न दृष्टिकोण हुन्छ। परिणामतः द्वन्द्वरत पक्षहरूले तथ्यको भिन्न भिन्न व्याख्या गर्नपुछ र फरक फरक किसिमले लेखाजोखा समेत गर्दछ। यस्तो तथ्यगत द्वन्द्व फरक सूचना वा वुभाई वा आसयका कारण हुने भएकोले यस्तो द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्दै रूपान्तरण गर्नका लागि द्वन्द्व सम्बद्ध तथ्यगत सूचनाको संकलन र त्यसको सही विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। यसको लागि पक्षहरूको मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको अध्ययन समेत आवश्यक हुन्छ।

ब) सिद्धान्तगत द्वन्द्व

फरक सैद्धान्तिक लक्ष्य, दृष्टिकोण, जीवन दर्शन वा विश्वासको कारणले द्वन्द्व भएमा त्यसलाई सिद्धान्तगत द्वन्द्व भनिन्छ । यस्तो द्वन्द्व मुलतः भिन्न भिन्न जीवनशैली, दर्शन, धर्मका आधारमा हुन्छ । हामीले भोगेको राजनीतिक द्वन्द्व पनि यसै अन्तर्गत पर्दछन् । यसमा नियत र व्यवहार मुल्याकांन गर्ने भिन्न भिन्न मापदण्डको दावी गरिएको हुन्छ । साथै द्वन्द्ररत पक्षहरूले परस्पर निषेधक सैद्धान्तिक लक्ष्य, दृष्टिकोण, विश्वास लिएको हुन्छ । यस्तो द्वन्द्व समाधानका लागि द्वन्द्ररत पक्षहरूले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरूको वारेमा पनि अध्ययन गर्नुपर्छ । पक्षहरूको दावी र विश्वासलाई एकांकी रूपमा लिनु हुँदैन । सबैलाई स्वीकार्य सिद्धान्त पहिल्याउनतिर अग्रसर हुनुपर्छ ।

ग) सम्बन्धगत द्वन्द्व

द्वन्द्ररतपक्षहरूका वीचमा परस्परमा शंका उपशंका एवं अर्को पक्षको नियतबारेमा गलत धारणा तथा नाजुक वा गलत संचार सम्पर्कका कारण द्वन्द्व भएमा त्यसलाई सम्बन्धगत द्वन्द्व भनिन्छ । यसमा द्वन्द्ररत पक्षहरूको वीचमा नकारात्मक एवं कहिलेकाही उत्तेजक व्यवहार हुन्छ । यस्तो द्वन्द्व नकारात्मक तर्फ अग्रसर हुन्छ । तसर्थ यस्तो द्वन्द्व समाधानका लागि द्वन्द्ररत पक्षहरूका वीचमा सकारात्मक सोचको विकास आवश्यक हुने भएकोले त्यसतर्फ प्रोत्साहन गर्नुपर्छ । एक आपसमा वार्ता, समझादारी तथा छलफल गतिविधिलाई बढाउदै पक्षहरू वीच बढाउदै गएको असमझदारीलाई न्युनिकरण गर्ने तर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

घ) ईच्छागत द्वन्द्व

द्वन्द्वममा संलग्न पक्षहरूमा आधारभूत वा वास्तविक प्रतिस्पर्धात्मक भित्रि ईच्छा भएमा पनि द्वन्द्व हुन्छ । यस्तो द्वन्द्वलाई ईच्छागत द्वन्द्व भनिन्छ । यसमा द्वन्द्ररत पक्षहरूमा फरक प्रक्रियागत भित्री ईच्छा वा फरक मनोवैज्ञानिक भित्री ईच्छा हुन्छ र त्यस्तो ईच्छाले नै द्वन्द्वलाई सधाईरहेको हुन्छ । यस्तो द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्दै रूपान्तरण मार्फत समाधान गर्नका लागि द्वन्द्ररत पक्षको भित्री चाहनाको अध्ययन र विश्लेषण हुनु आवश्यक हुन्छ ।

ड) संरचनागत द्वन्द्व

सामाजिक असमानता, स्रोत साधनको असमान वितरण, राज्यको पहुँचमा असमानता, अन्यायपूर्ण सामाजिक संरचना तथा साभेदारी वा सहयोगलाई अवरोध गर्ने समाजिक भौगोलिक, भौतिक तथा वातावरणीय तत्वहरूका कारण हुने द्वन्द्वलाई संरचनागत द्वन्द्व भनिन्छ । यस्तो द्वन्द्व केवल वार्तावाट मात्र समाधान नहुन सक्छ । समाजको पुनर्संरचना, स्रोत साधनको समान वितरण, राज्य प्रणालीमा पहुँच, सामाजिक न्यायको सुनिश्चिततावाट मात्र यस प्रकारका द्वन्द्व समाधान हुन सक्छ । तसर्थ संरचनागत द्वन्द्वको विश्लेषण गर्दा यी पक्षहरूमा पनि विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

४. द्वन्द्वका विभिन्न चरणहरू :

द्वन्द्वले विभिन्न समयमा भिन्न भिन्न चरणहरू पार गर्दै अगाडि बढेको हुन्छ । द्वन्द्वलाई सही निष्कर्षमा पुऱ्याएर टुङ्याउनका लागि द्वन्द्व कुन अवस्थामा छ वा कुन चरणमा पुगेको छ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ । द्वन्द्वको

अवस्था तथा चरण अनुसार त्यसलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन चाहने व्यक्तिहरूले भूमिका खेले भएकोले पनि द्वन्द्वका चरणहरू बारे जान्न आवश्यक हुन्छ ।

द्वन्द्वका मुलतः प्रारम्भिक चरण उत्कर्ष चरण र शान्ति अभिमुख चरण गरी ३ चरणहरू र त्यस अन्तर्गत विभिन्न उपचरणहरू हुन्छन् ।

क) द्वन्द्वको प्रारम्भिक चरण : द्वन्द्वको यस चरणमा द्वन्द्वको उत्थान र प्रभावमा अभिवृद्धि हुन्छ । यस चरणलाई पनि ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

- **भिन्न मत, दृष्टिको वा चाहनाको अवस्था :** द्वन्द्वको प्रारम्भ दुई भिन्न व्यक्ति, वर्ग वा समुदायको भिन्न विचार, दृष्टिकोण वा चाहनावाट शुरू हुन्छ । यसलाई प्रारम्भमा नै सकारात्मक रूपमा लिई सम्बोधन गर्दै गएमा सकारात्मक परिणाम निस्कन्छ भने वास्ता गरिएन भने हिंसात्मक द्वन्द्व पनि हुन सक्छ ।
  - **विवादको अवस्था :** द्वन्द्वको प्रारम्भिक अवस्थाका रूपमा भिन्न मत, विचार वा चाहना प्रस्तुत भएपछि एकले अर्को पक्षको मत वा चाहनालाई स्वीकार नगरिएमा त्यहां विवादको सृजना हुन्छ ।
  - **विवादको कारण समस्या :** दुई भिन्न व्यक्ति, वर्ग वा समुदायको भिन्न विचार, दृष्टिकोण वा चाहनामा सहमति नभएमा विवादको अवस्था त्याउंछ र त्यो नै तत्कालिन समाजका लागि समस्या वन्छ । यतिवेलासम्म द्वन्द्वले एउटा आकार वा स्वरूप ग्रहण गरि जटीलता तर्फ अग्रसर भैसकेको हुन्छ ।
- ख) द्वन्द्वको उत्कर्ष चरण :** यस चरणमा विवाद हुँदै द्वन्द्वले जटील मोड लिन्छ । यो चरणलाई पनि २ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :
- **सिद्धान्तनिष्ठ द्वन्द्व :** यस प्रकारको द्वन्द्व सिद्धान्त र समाजको अग्रगामी परिवर्तन र रूपान्तरणका लागि हुन्छ । यो द्वन्द्वको चरम अवस्था हो र द्वन्द्वका एउटा पक्षले अर्को पक्षलाई सिद्धान्त वा शक्तिका नाममा समाप्त गर्ने अवस्थासम्म पनि पुग्न सक्छ ।
  - **हिंसात्मक द्वन्द्व :** विद्यमान द्वन्द्वमा शक्तिको दुरुपयोग गर्दै धन जनको क्षति हुने गरी द्वन्द्व भएमा त्यसलाई हिंसात्मक द्वन्द्व पनि भनिन्छ । हिंसात्मक द्वन्द्वले युद्धको रूप पनि लिन सक्छ ।

ग) शान्ति अभिमुख चरण : द्वन्द्वको नियम अनुसार द्वन्द्व सधै स्थिर वा एउटै अवस्थामा रहैन । यो गतिशिल एवं परिवर्तनशील हुन्छ । यसलाई व्यवस्थापन गरिएन भने अन्यमा हारजितको अवस्था आउंछ र अर्को खालको द्वन्द्वको सृजना हुन्छ । तसर्थ द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्दै समाजको हितका लागि रूपान्तरण गर्न आवश्यक हुन्छ । यसका लागि द्वन्द्वलाई शान्ति तर्फ अभिमुख गराउनु पर्छ । द्वन्द्वको पछिल्लो चरण भनेको शान्ति अभिमुख चरण नै हो । यस चरणलाई पनि ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

- **युद्ध विराम :** द्वन्द्वलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूको वीचमा युद्धविराम हुनुपर्छ । मुलतः यस्तो अवस्था राजनीतिक वा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ । तर पारिवारिक, व्यक्तिगत एवं सामाजिक द्वन्द्वमा पक्षहरू वीच छलफल गर्न तयार हुनु नै एक प्रकारको युद्ध विराम हो । युद्धविराम भनेको द्वन्द्व वा युद्ध सम्बद्ध गतिविधिहरूलाई थाती राखेर सहमतिमा आउने वातावरण बनाउने कार्य हो ।

द्वन्द्व शान्ति तर्फ अभिमुख हुनको लागि पहिला युद्धविराम हुन्छ । नेपालमा पनि १० वर्षको सशस्त्र द्वन्द्व पछि तत्कालिन ने.क.पा.(माओवादी) र तत्कालिन श्री ५ को सरकार वीच युद्धविराम भएको थियो, जसले शान्ति प्रक्रियाको यात्रा यहांसम्म ल्याई पुऱ्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गयो ।

- **सम्भौता :** युद्धविराम भएपछि समस्यालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि वार्ता आवश्यक हुन्छ । वार्तालाई सकारात्मक टुङ्गोमा पुऱ्याउन सकिएमा सम्भौता हुन्छ । तर युद्धविराम हुदैमा शान्ति सम्भौता हुन्छ नै भन्ने छैन । विश्वमा युद्ध विराम भएर पनि असफल भएका धेरै उदाहरणहरू छन् । नेपालमा पनि तत्कालिन ने.क.पा.(माओवादी) र सरकार वीच पटक पटक युद्धविरामको अवस्था भङ्ग भएका उदाहरण हामी सामू तै छ । तसर्थ युद्धविराम पछि पनि शान्ति प्रक्रिया माथि खतरा तै कायम रहने भएकोले त्यसलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन सम्भौता आवश्यक हुन्छ । यसको लागि नागरिक समाजले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । नेपालको १० वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको समाप्ति गर्ने काम नेपाल सरकार र तत्कालिन ने.क.पा.(माओवादी) वीच भएको विस्तृत शान्ति सम्भौतावाट सम्भव भएको हो, जसको आधारमा हामी अन्तरिम संविधान, संविधानसभा हुदै यहांसम्म आईपुगेका छौं ।
- **सम्भौता कार्यान्वयन :** द्वन्द्वत पक्षहरूका वीचमा शान्ति सम्भौता भएपछि कहिलेकाही त्यसको कार्या न्वयनमा समस्या आउन सक्छ । तसर्थ त्यसको इमान्दारी कार्यान्वयनमा जोडिनुपर्छ । नेपालमा अहिले देखिएका अस्थिर राजनीतिको मुख्य समस्या र कारण भनेकै विगतमा भएका सम्भौताहरूको इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन नहुनु हो । तसर्थ यसलाई पनि द्वन्द्व कै एउटा चरण मानी विश्लेषण गर्न आवश्यक हुन्छ ।
- **पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना, पुनर्मिलन :** द्वन्द्व पछिको शान्ति प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण पाटो भनेको पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना र पुनर्मिलन तै हो । यसलाई सही रूपमा सम्बोधन गर्न नसकिएमा शान्ति प्रक्रिया तै प्रभावित हुन सक्छ । पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना र पुनर्मिलन कार्यमा कुनै पनि राजनीतिक पूर्वाग्रह राख्नु हुदैन । अन्यथा शान्ति प्रक्रिया तै प्रभावित हुनसक्छ । तसर्थ यसलाई पनि द्वन्द्व र शान्ति वीचको पूलको रूपमा लिनुपर्छ ।

५. द्वन्द्व विश्लेषण भनेको के हो ? यसका विधीहरू के के हुन ?

समाजमा विद्यमान, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, लैंगिक विभेद, स्रोत साधनको असमान वितरण तथा समान अवसरवाट वञ्चित भएमा द्वन्द्वको सृजना हुन्छ । तसर्थ द्वन्द्वको विश्लेषण गर्दा समाजका उल्लिखित पक्षहरूको वारेमा पनि विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । द्वन्द्व विश्लेषण मुख्यतः द्वन्द्वको संरचना, प्रक्रिया र प्रभावका आधारमा गरिन्छ । द्वन्द्वको व्यवस्थापनको माध्यमवाट यसको सही समाधान गर्नका लागि द्वन्द्वको सही विश्लेषण हुन जरुरी हुन्छ ।

द्वन्द्व विश्लेषण भनेको द्वन्द्व किन भयो, कहाँ भयो, कसरी भयो र त्यसका पछाडि रहेका मुलभूत कारणहरू के के हुन्, त्यससंग सम्बन्धित आन्तरिक तथा वाहिरी पक्षहरूको के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने विषयमा छलफल, खोजवीन गरी अध्ययन गर्नु हो । द्वन्द्व विश्लेषणमा द्वन्द्वले समाजमा नकारात्मक वा सकारात्मक के प्रभाव

पारेको छ भन्ने विषयको पनि विश्लेषण गरिन्छ । द्वन्द्वको कारण पत्ता लगाएर सही निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि यसको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । द्वन्द्वलाई सही निष्कर्षमा पुऱ्याउने सम्बन्धमा द्वन्द्व विश्लेषकहरूले द्वन्द्व रोकथाम, द्वन्द्व समाधान, द्वन्द्व व्यवस्थापन र द्वन्द्व रूपान्तरणका वारेमा छलफल चलाउने गरेका छन् ।

सामाजिक तथा राजनीतिक द्वन्द्वको विश्लेषण गर्दा त्यसको राजनीतिक पक्ष, सामाजिक तथा आर्थिक पक्ष, भौगोलिक पक्ष, वैचारिक पक्ष, लैंड्रिक पक्ष, कानूनी पक्ष, अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति आदिको समेत विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ, किनकि द्वन्द्वलाई बढाउन ती तत्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । त्यसै व्यक्तिगत, पारिवारिक एवं सामुदायिक द्वन्द्वको विश्लेषण गर्दा व्यक्तिको चाहना, अवस्था, गुनासोहरूको विश्लेषण पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । द्वन्द्व विश्लेषणका विभिन्न पद्धतिहरू व्यवहारमा प्रचलनमा रहेका छन् । मुख्य पद्धतिहरू यस प्रकार छन् :

- **द्वन्द्व उतारचढाव अध्ययन पद्धति** : यस पद्धति अन्तर्गत द्वन्द्वको प्रवाह के कस्तो छ भन्ने विश्लेषण गरिन्छ । द्वन्द्व जटीलतावाट सरल तर्फ गैरहेको छ कि सरलवाट जटील एवं ध्वंसात्मक अवस्था तिर गैरहेको छ भन्ने कुरा द्वन्द्वको उतारचढाव पद्धति अनुरूपको अध्ययनवाट थाहा पाउन सकिन्छ ।
- **द्वन्द्व समय रेखा अध्ययन पद्धति** : यस पद्धति अन्तर्गत एउटा निश्चित समय अवधिलाई आधार मानेर द्वन्द्वको विश्लेषण गरिन्छ । यस पद्धतिमा कुन समयमा द्वन्द्वले कुन मोड लियो र त्यसले के कस्ता प्रभावहरू छोड्यो भन्ने कुराको विश्लेषण गरिन्छ ।
- **द्वन्द्वको नक्शांकन अध्ययन पद्धति** : यस अन्तर्गत द्वन्द्वका कर्ताहरू र तिनीहरू वीचका रास्ता एवं नरास्ता सम्बन्धहरूलाई नक्शांकन विधिद्वारा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिन्छ । यसवाट कसको सम्बन्ध को संग कस्तो हुन्दा द्वन्द्वले कस्तो मोड लिन्छ भन्ने विषयको निक्याँल गरिन्छ ।
- **द्वन्द्वको अवस्था अध्ययन विधि** : द्वन्द्वको नियम अनुसार यो गतिशिल हुन्छ र विभिन्न अवस्थामा यसले विभिन्न स्वरूप ग्रहण गर्न सक्छ । यस प्रकार विभिन्न समयमा लिईने द्वन्द्वको स्वरूप अध्ययन गरि त्यसको निक्याँल गरिन्छ भन्ने त्यस्तो पद्धतिलाई द्वन्द्वको अवस्था विश्लेषण पद्धति भनिन्छ ।
- **द्वन्द्वको तहगत विश्लेषण पद्धति** : द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूको द्वन्द्व घटाउन वा बढाउन वरावरी भूमिका हुँदैन । त्यसका कर्ताहरूले विभिन्न स्तरमा रहेर द्वन्द्वलाई घटाउन वा बढाउन भूमिका निर्वाह गरिरहेको हुन्छ । यस अन्तर्गत द्वन्द्वको भित्री तह र वाहिरी तहको वारेमा अध्ययन गरिन्छ, जसलाई द्वन्द्वको तहगत विश्लेषण पद्धति भनिन्छ ।

६. द्वन्द्व समाधान र यसको प्रक्रिया

द्वन्द्वलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने सम्बन्धमा विभिन्न समयमा विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गरेको पाईन्छ । द्वन्द्व विभिन्न प्रकारको हुने भएकोले एउटै उपायले सबैखाले द्वन्द्व समाधान गर्न सकिदैन । द्वन्द्वलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने सम्बन्धमा विभिन्न दृष्टिकोणहरूको विकास भएका छन् । तसर्थ द्वन्द्व व्यवस्थापन, रूपान्तरण गरी समाधान गर्नु अघि त्यो कुन प्रकारको द्वन्द्व हो भन्ने कुरा यकिन गर्नुपर्छ । द्वन्द्वलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याएर समाधान गर्ने सम्बन्धमा द्वन्द्वलाई दवाउने, रोकथाम गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने वा समायोजन गर्ने सम्बन्धी अवधारणाहरूको विकास भएको पाईन्छ । द्वन्द्व समाधानमा यी सबै उपायहरूको विभिन्न कालखण्डमा प्रयोग

भएको पनि पाईन्छ । कतिपय मानिसहरु द्वन्द्वको समाधान गर्ने वारे छलफल गर्छन भने कतिपय मानिसहरु द्वन्द्व समाधान सम्भव छैन तसर्थ यसलाई व्यवस्थापन गर्दै तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याएर रूपान्तरण गर्ने वारे छलफल गर्छन् । द्वन्द्वलाई समाधान गर्ने विषयमा छलफल गरिए पनि सबै अवस्थामा द्वन्द्व समाधान सम्भव हुँदैन । तसर्थ द्वन्द्वाट समाजमा पर्ने नकरात्मक प्रभावलाई न्युनिकरण गर्दै रूपान्तरण गर्ने प्रक्रिया नै द्वन्द्व व्यवस्थापन हो भन्न सकिन्छ ।

द्वन्द्व समाधानका वारेमा विष्णुराज उप्रेती उल्लेख गर्दछ – द्वन्द्व समाधान भनेको द्वन्द्वका आधारभूत कारणहरु पत्ता लगाई त्यसको स्रोतमा नै हस्तक्षेप गरी निराकरण गर्नु हो, यो सबै अवस्थामा र सधैँभरी सम्भव सम्भव हुँदैन । द्वन्द्व समाधानमा द्वन्द्वरत दुवै पक्षको चासो वा सरोकारलाई सहमतिको आधारमा सम्बोधन गरेर, कानूनी मार्ग अवलम्बन गरेर वा बल प्रयोग गरेर समाधान गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

द्वन्द्वलाई अन्तिम विन्दुमा पुऱ्याउने सम्बन्धमा दुईवटा अवधारणाहरु व्यवहारमा रहेको पाईन्छ । पहिलो अवधारणा भनेको द्वन्द्व समाधान हुँच भन्ने मत रहेको छ, जसले द्वन्द्वलाई सकेसम्म शान्तिपूर्ण प्रक्रियावाट र सो सम्भव नभएमा द्वन्द्वलाई रोकथाम गर्दै दबाएर भएपनि समाधान गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । अर्कोतिर द्वन्द्व आफैमा समाधान हुने विषय नभएर निरन्तर रूपान्तरित भएर समाजलाई गतिशिल बनाउँछ भन्ने मान्यता रहेको छ । यसले द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्दै समाज विकासका लागि सामाजिक आवश्यकता अनुसार रूपान्तरण गर्नुपर्ने मान्यतामा जोड दिन्छ । यसका वारेमा हामी तलको उपशीर्षकमा छलफल गर्ने छौं ।

यो एउटा पढ्दूति हो, जसले द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरुको सकारात्मक परिवर्तन गर्दै त्यसका कारणहरुको सम्बोधन गरी द्वन्द्वरत पक्षहरु वीच नयां शिरावाट सम्बन्धको विकास गर्दछ । माथि जे जस्तो अवस्था भनिएपनि द्वन्द्वलाई सकारात्मक निष्कर्षतिर पुऱ्याउनु द्वन्द्व समाधान गर्नु हो । द्वन्द्व समाधान गर्दा देहायका द चरणहरु पार गर्नुपर्छ :

- क) प्रभावकारी वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ ।
- ख) द्वन्द्वरत पक्षहरु लगायत सरोकारवालाहरुका वीचमा अवधारणागत वुभाईमा स्पष्टता ल्याउनु पर्छ ।
- ग) द्वन्द्वरत पक्षहरुका व्यक्तिगत र साभा आवश्यकताका पहिचान गरी सम्बोधन गरिनुपर्छ ।
- घ) साभा सरोकार तय भएपछि साभा सकारात्मक शक्तिको तय गर्नुपर्छ ।
- ङ) द्वन्द्वरत पक्षहरुका वीचमा भविष्यलाई हेने र विगतवाट सिक्ने प्रतिवद्धता हुनुपर्छ ।
- च) सम्भव भएसम्म विकल्पहरुको लागि खुल्ला हुनुपर्छ र त्यसको न्यायोचित निर्धारण हुनुपर्छ ।
- छ) असम्भव कुरा गर्नु हुँदैन । गर्न सकिने अवस्थाहरुको विकास गरी त्यसैमा प्रतिवद्ध रहनुपर्छ ।
- ज) सामुहिक उपलब्धीमा सहमति गर्दै त्यसको जस अपजस वाँडफाँड गर्न तयार रहनुपर्छ ।

७. द्वन्द्व दमन तथा रोकथाम र प्रक्रिया:

द्वन्द्वरत पक्षहरु मध्ये एकले अर्को पक्षलाई वा अर्को तेसो पक्षले द्वन्द्वरत पक्षलाई दबाउने कार्य गरिन्छ भने त्यसलाई द्वन्द्वको दमन भनिन्छ । यसमा सहजकर्ता, मध्यस्थकर्ता वा उच्चपदस्थ अधिकारीहरुको सहयोगमा वार्ता, मध्यस्थताद्वारा वा सो सम्भव नभएमा मुद्दा दायरी वा बलको प्रयोग गरी द्वन्द्वलाई छिनोफानो गर्ने काम गरिन्छ । द्वन्द्व माथि दमन गर्नुपूर्व त्यसले गम्भीर रूप लिन नपाओस् भनी रोकथामको उपाय अपनाउने कार्य

गरिन्छ । यस अन्तर्गत समाजमा रहेका असन्तुष्ट पक्षका कुरा सुन्ने, रोजगारीको व्यवस्था गर्ने, नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा सहभागी गराउने काम हुन्छ । यसरी द्वन्द्व रोकथाम वा समाधान नभएमा त्यसमाथि दमन गरिन्छ । यस मान्यताले समाजमा द्वन्द्व हुनै हुँदैन र भएमा दमन गरेर भएपनि नियन्त्रण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यद्यपि यस मान्यताले द्वन्द्वरत पक्षहरूको असन्तोषलाई भनै बढावा दिने भएकोले यसले द्वन्द्वलाई घटाउनुको सट्टा बढाउन पनि सक्छ । तसर्थ वर्तमान समयमा यो पद्धतिलाई व्यवहारिक रूपमा अवलम्बन गर्न छोडेको पाईन्छ ।

८. द्वन्द्व व्यवस्थापन र यसको प्रक्रिया :

सामान्य अवस्थामा विद्यमान द्वन्द्वको प्रभावलाई घटाउने प्रक्रियालाई द्वन्द्व व्यवस्थापन भनिन्छ । अर्को शब्दमा द्वन्द्व व्यवस्थापन त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसमा वार्ता तथा मध्यस्थताद्वारा विद्यमान द्वन्द्वहरूको विस्तारलाई रोक्ने वा व्यवस्थित गर्ने कार्य हुन्छ, जसले द्वन्द्वको तीव्रता वा रूपान्तरणलाई घटाउन सघाउ पुऱ्याउँछ । द्वन्द्व समायोजन गर्ने विषय पनि यसै अन्तर्गत छलफल गर्न सकिन्छ । द्वन्द्व समायोजन भनेको द्वन्द्वको मूल कारणको अन्त्य गर्न कार्य हो । द्वन्द्व समायोजनमा द्वन्द्वरत पक्षहरू वीच नयां शिरावाट राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धहरू स्थापित गरिन्छ ।

द्वन्द्वव्यवस्थापनमा वार्ता तथा मध्यस्थताद्वारा विद्यमान द्वन्द्वहरूको विस्तारलाई रोक्ने वा व्यवस्थित गर्ने र द्वन्द्वको तीव्रता वा रूपान्तरणलाई घटाउन सघाउ पुऱ्याउँछ । द्वन्द्वलाई एउटा स्थितिमा पुऱ्याएर विसर्जन गर्न पनि यसको व्यवस्थापन हुन आवश्यक हुन्छ । किनकि द्वन्द्व समाधान सबै अवस्थामा र सधैँभरी सम्भव नहुने भएकोले त्यसवाट समाजमा पर्ने नकारात्मक प्रभावहरू न्युनिकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । यो द्वन्द्व व्यवस्थापनवाट सम्भव हुन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापन द्वन्द्व रूपान्तरणको एउटा प्रक्रिया हो, जसमा आपसी फाईदा, सामुहिक सिकाई र पारस्परिक सहमतिका आधारमा द्वन्द्वका कारणहरू पत्ता लगाई नकारात्मक अवस्थावाट सकारात्मक वुभाई तर्फ द्वन्द्वलाई डोऱ्याउँछ । द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मध्यस्थकर्ता तथा सहजकर्ताको भूमिकाको महत्वपूर्ण हुन्छ । मुलतः द्वन्द्व व्यवस्थापनको सहजकर्ता वा मध्यस्थकर्ताले द्वन्द्व व्यवस्थापनका ऋममा देहायका भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ :

- क) वार्तास्थल, संख्या, भौतिक सुविधा र नियम तर्जुमा गर्न सहयोगका लागि तयारीकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।
- ख) सरल रूपमा कुरा राख्न सहज वातावरणको निर्माणका लागि सञ्चारकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।
- ग) द्वन्द्वका पक्षहरूलाई सूचना जानकारी आदान प्रदान गर्ने तथा त्यसको कानूनी एवं वैधानिक आधारहरू वताईदिने सहजकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।
- घ) अप्लायारा कुराहरूलाई पनि सजिलैसंग वुभाईदिने सकारात्मक उल्थाकारका रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।
- ङ) द्वन्द्वका पक्षहरूलाई समस्या समाधानका सूत्रहरू पहिल्याउन सहज वनाईदिने स्रोत साधनको खोजकर्ताका रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

च) द्वन्द्वका पक्षहरूलाई आफ्नो अडान प्रति लचिलो भएर प्रस्तुत हुन प्रेरित गर्ने यथार्थवादी सहयोगकर्ताको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्व व्यवस्थापनमा आवश्यकता अनुसार देहायका ५ रणनीतिहरू अवलम्बन गर्ने गरिन्छ :

- द्वन्द्वको पक्षपोषण गर्दै यसलाई अरु बढी बढन नदिने रणनीति ।
- आर्थिक लेनदेनको माध्यमबाट द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्ने ।
- शक्तिको प्रयोग गरी द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्ने ।
- द्वन्द्वरत पक्ष वीच सहकार्यको वातावरण बनाएर द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने ।
- द्वन्द्वरत पक्षहरू वीच सर्वसम्मत समझौता गरी द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्ने ।

द्वन्द्व व्यवस्थापन द्वन्द्व समाधानको प्रक्रिया हो । तसर्थ द्वन्द्वको सही व्यवस्थापन गर्नका लागि विभिन्न चरणहरू पार गर्नुपर्छ । ती प्रमुख चरणहरू यस प्रकार छ :

- **द्वन्द्व व्यवस्थापनको पूर्व तयारी :** यस अन्तर्गत द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि अपनाउने विधि र प्रक्रियाका निर्धारण गर्ने द्वन्द्वलाई थप भड्किन नदिनका लागि त्यसका नकारात्मक पक्षहरू पहिचान गरी पहिला त्यसका कारण र अवरोधहरूको व्यवस्थापन गर्ने कुराहरू पर्दछ । द्वन्द्व समाधानका लागि त्यसको व्यवस्थापनमा सही विचार पुऱ्याउन सकिएन भने द्वन्द्व व्यवस्थापन असफल पनि हुन सक्छ ।
- **सचेतना र जनपरिचालन :** द्वन्द्व समाधानका लागि व्यापक जन समर्थनको आवश्यकता हुन्छ । परिवार भित्रको द्वन्द्व समाधान गर्नका लागि पनि परिवारका अन्य सदस्यहरूको परिचालन र सचेतना आवश्यक हुन्छ । ती समुदाय वा सदस्यले द्वन्द्वको समाधानका लागि वकालत गर्न तथा दवाव दिन सक्छ । यसका लागि विभिन्न शान्तिपूर्ण उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।
- **द्वन्द्व समाधानको प्रक्रियामा प्रवेश :** यस अन्तर्गत द्वन्द्वरत पक्षहरूका वीचमा विश्वासको वातावरण बनाउने, छलफलको वातावरण बनाउदै सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने, आवश्यकता अनुसार समझौता गर्ने कुराहरू पर्दछन् । यस चरणमा द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूले एकले अर्कोलाई भड्काउने खालको कुनैपनि कामकारवाही गर्नु हुँदैन ।
- **समाधानको पहिचान र त्यसमा सहमति :** माथिको प्रक्रियाहरू पुरा गरेपछि द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूको प्रत्यक्ष सहभागितामा मर्यादित रूपमा छलफललाई अगाडि बढाउने कार्य गर्नुपर्छ । छलफलमा उठेका बंदाहरूलाई एकत्रित गर्नुपर्छ । त्यसपछि सहमतिका बुङाहरू तयार गर्नुपर्छ र पक्षहरूलाई सहमतिपत्रमा हस्ताक्षर गर्ने वातावरण बनाउनु पर्छ । यसैगरी त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने एवं सम्बन्धित पक्षले पालना गरे वा नगरेको अनुगमन गर्ने निकायको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

९. द्वन्द्व रूपान्तरण र यसको प्रक्रिया

द्वन्द्वको रूपमा अन्तर ल्याई सामाजिक प्रगति र विकासको पक्षमा रूपान्तरण गर्ने कार्यलाई द्वन्द्व रूपान्तरण भनिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणमा सम्बद्ध पक्षहरू वा मध्यस्थकर्ताहरूको हस्तक्षेपद्वारा द्वन्द्वको तीव्रतालाई घटाउदै त्यसलाई समाजको पक्षमा मोडिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणले द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण तथा दिगो समाधानको आधारभूमि

तयार पार्छ । द्वन्द्वविज्ञ विष्णुराज उप्रेतीका अनुसार द्वन्द्व रूपान्तरण भन्नाले द्वन्द्वका विभिन्न चरित्र, फैलावट र असरलाई सकारात्मक स्वरूपमा बदलन द्वन्द्वका आधारभूत कारणहरू सम्बोधन गरिने सबै गतिविधिहरू हुन् । यस अन्तर्गत द्वन्द्वको उद्देश्य, प्रवृत्ति, प्रक्रिया, गतिविधि र परिणामहरू सबै समेटिन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापन र द्वन्द्व समाधान भन्दा द्वन्द्व रूपान्तरण केही अर्थमा भिन्न छ, जुन त्यसको उद्देश्यमा निर्भर गर्दछ । उद्देश्यका आधारमा तीन पक्षहरूबीच भिन्नता यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- द्वन्द्व रूपान्तरण भनेको विभिन्न दृष्टिकोणवाट द्वन्द्वको कारणहरूको विश्लेषण गरी त्यसलाई सकारात्मक विन्दु वा परिणाममा पुऱ्याएर टुङ्ग्याउनु हो ।
- द्वन्द्व व्यवस्थापन भनेको द्वन्द्वलाई तात्कालिक अवस्थावाट भड्कन नदिई त्यसलाई अगाडि बढन वा समाजलाई थप हानी हुन्वाट रोक्नु हो । यसमा द्वन्द्वलाई नियन्त्रणभन्दा वाहिर जान नदिने कार्य एवं नीति तथा रणनीति हुन्छ ।
- द्वन्द्व समाधान भनेको शक्तिको प्रयोग गरेर वा नगरिकै राजनीतिक वा अन्य कुनै स्तरको निर्णय गरेर द्वन्द्वलाई समाप्त पार्ने काम हो । यो विधिसम्मत वा अधिनायकवाद कुनै पनि हुनसक्छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरण हुंदा द्वन्द्वसंग सम्बन्धित पुराना कुराहरूले नयां स्वरूप ग्रहण गर्दछ । यस्तो रूपान्तरण द्वन्द्वमा संलग्न कर्ताहरू, द्वन्द्वमा उठाईएका सबालहरू, विद्यमान नियमहरू तथा सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक लगायतका पक्षहरूको संरचनामा रूपान्तरण भई नयां आधारहरू निर्माण हुन्छ । द्वन्द्वलाई सही रूपमा व्यवस्थापन गर्दै रूपान्तरण गर्नका लागि देहाय वर्मोजिमका कार्यहरू गर्नुपर्छ :

- मानिसको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकास तथा न्यायोचित पहुँचका लागि स्रोत साधनहरूको पुनर्वितरण गर्नुपर्छ । यसका लागि आर्थिक, सामाजिक, स्वास्थ्य सुधार, द्वन्द्व पीडितका लागि विशेष कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- मानव अधिकार र सामाजिक न्याय सुनिश्चित हुने कानूनहरू तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । राजनीतिक संस्कृतिमा सुधार गर्दै नागरिक समाजको प्रभावकारीतालाई स्वीकार गर्नुपर्छ । विगतमा भएका द्वन्द्वको प्रभाव मूल्यांकन गर्दै संक्रमणकालीन न्यायका लागि आवश्यक संयन्त्रहरूको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- द्वन्द्वलाई प्रोत्साहन हुने प्रकृतिका गतिविधिहरूलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ । तर स्वस्थ द्वन्द्वको अवस्थालाई सदैव स्वीकार गरी क्रमशः रूपान्तरण गर्दै अगाडि बढ्नु पर्छ ।
- संक्रमणकालीन शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक विन्दुमा पुऱ्याउँदै दीगो शान्ति कायम गर्नका लागि शान्ति कार्यकर्ताहरू स्थानीय स्तरसम्म परिचालन गर्नु पर्छ र तिनीहरूको गतिविधिलाई परिणाममुखी बनाउनु पर्छ ।

१०. मध्यस्थता, यसका चरण र फाईदाहरू :

सामान्यतः: विवादमा प्रत्यक्ष संलग्न नभएको तेस्रो व्यक्तिको सहभागितामा विवादको समाधान गर्ने कार्य मध्यस्थता हो । यो निष्पक्ष, विषयको वारेमा जानकारी राख्ने र विवाद वा द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूले स्वीकार

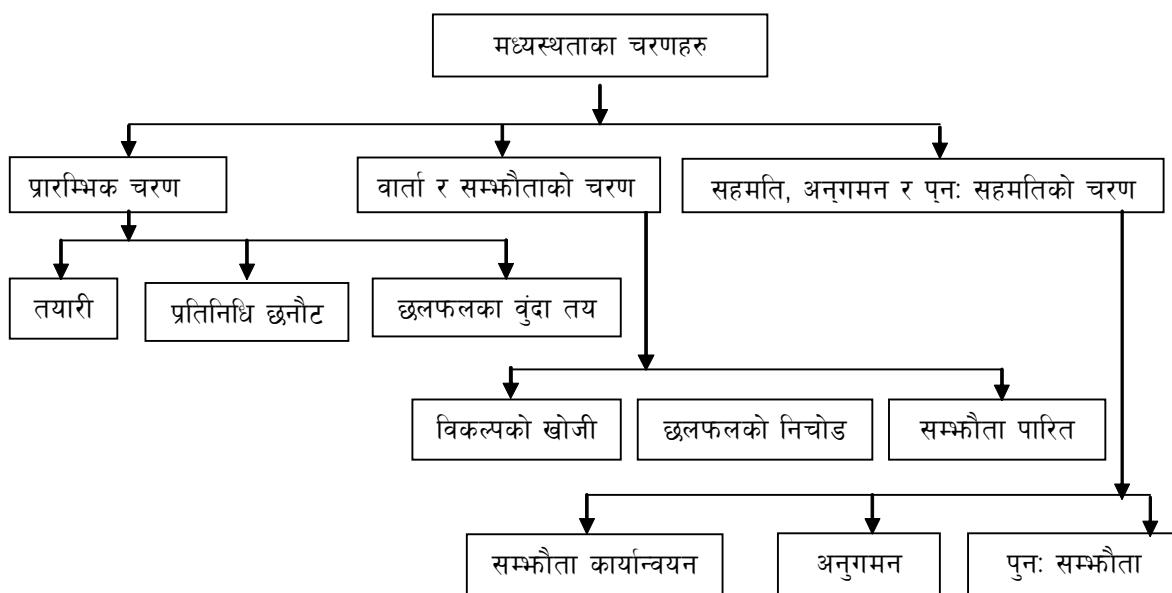
गरेको व्यक्तिको सहभागितामा विवाद वा द्वन्द्व समाधान गर्ने विधि हो । मध्यस्थताका वारेमा गहिरो ज्ञान राख्ने व्यक्तिहरुका अनुसार मध्यस्थता विवाद वा द्वन्द्व समाधानको अत्यन्तै पुरानो विधि हो । यो हाम्रो समाजमा हुने विवाद वा द्वन्द्व समाधानका लागि अत्यन्तै व्यवहारिक र वरावर प्रयोगमा आईरहने विधि हो । किनकि सबै मानिसलाई कानूनको जानकारी नहुन सक्छ र सबैको पहुँच अदालतसम्म नपुग्न पनि सक्छ । यसैगरी साना तिना द्वन्द्वका विषयहरु अदालतसम्म पुऱ्याउन सान्दर्भिक नहुन पनि सक्छ ।

मध्यस्थतामा मध्यस्थको महत्वपूर्ण तर निष्पक्ष भूमिका हुन्छ । मध्यस्थ विवाद वा द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरुको वीचमा वसेर ती विवाद मिलाउन सहयोग गर्ने व्यक्ति हो । अर्को शब्दमा मध्यस्थ त्यो हो, जसले विवाद समाधान गर्नका लागि तेस्रो पक्षको भूमिका निर्वाह गर्दछ । घर परिवारको सानातिना भगडामा यदि घरकै तेस्रो व्यक्तिले सो समस्या वा विवाद समाधान गर्न भूमिका खेलेमा वा हाम्रो समाजका सानातिना विवाद समाधान गर्न समाज कै अन्य कुनै व्यक्तिले भूमिका खेलेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई पनि मध्यस्थ मान्न सकिन्छ । यस्तो मध्यस्थ हुने व्यक्तिमा देहायका गुण हुनुपर्छ :

- विवादमा नमुछिएको वा विवादका सम्बन्धमा कुनै स्वार्थ नभएको विवादका दुवै पक्षलाई समान सम्भन्ने हुनुपर्छ ।
- दुवै पक्षले स्वीकारेको वा दुवै पक्षले विश्वास गरेको वा निष्पक्ष ठानेको व्यक्ति हुनुपर्छ ।
- दुवै पक्षलाई सक्रियताका साथ छलफलमा भाग लिन लगाई मेलमिलाप कार्य गर्न सक्ने क्षमता हुनुपर्छ ।

मध्यस्थता पनि सामाजिक र व्यापारिक गरी २ प्रकारका हुन्छन् । सामान्यतः सामाजिक विवाद वा द्वन्द्वमा मध्यस्थकर्ताको रूपमा भूमिका खेल्ने व्यक्तिले निर्णय दिईन । पक्षहरुलाई विवाद वा द्वन्द्व समाधान गर्न सहयोगी भूमिका खेल्छ । तर व्यापारिक किसिमको मध्यस्थतामा नेपालको कानून वमोजिम मध्यस्थ हुने व्यक्तिले विवाद वा द्वन्द्वका पक्षहरुको कुरा सुनी प्रमाणहरु जाँची वुभी निर्णय नै दिन सक्छ, जुन निर्णय अदालतको फैसला सरह पालना गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्वविज्ञ विष्णुराज उप्रेतीका अनुसार सामाजिक द्वन्द्वमा मध्यस्थकर्ताको भूमिका भनेको निजी तवरमा वा सामुहिक तवरमा द्वन्द्व समाधानका उपायहरु पत्ता लगाउन, प्रस्तावना तयार गर्न र समाधान गर्न द्वन्द्ररत पक्ष र उनीहरुका प्रतिनिधिहरुलाई सहयोग पुऱ्याउनु हो । त्यसैले मध्यस्थकर्ता पनि सहजकर्ता हो, यद्यपि जिम्मेवारीको दृष्टिकोणले मध्यस्थकर्ताले सहजकर्ताले भन्दा बढी जिम्मेवारी पाएको हुन्छ । मध्यस्थताको मुख्य उद्देश्य नै द्वन्द्व चरम अवस्थामा पुगेर क्षतिग्रस्त हुनुभन्दा पहिला नै द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरुको सहमतिमा समाधान खोज्न सहयोग गर्नु हो । मध्यस्थाताको माध्यमवाट सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक लगायतका द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्दै समाधान गर्नका लागि विभिन्न परिस्थितिमा विभिन्न चरणहरु पार गर्नुपर्छ । मध्यस्थताको सफलता र असफलता त्यसले ग्रहण गर्ने विधि तथा अवलम्बन गर्ने चरणहरुमा निर्भर गर्दछ । मुलतः मध्यस्थता प्रक्रियामा देहायका चरणहरु पार गर्नुपर्छ :

क) सहमति पूर्वको प्रारम्भिक चरण : यस चरणमा देहायका कार्यहरु गर्नुपर्छ :

- तयारी

- यस अन्तर्गत सबैभन्दा पहिला द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूलाई भेटी तिनीहरूको चाहना, अपेक्षा र न्युनतम् मिलन विन्दु पहिचान गर्नुपर्छ । यसको लागि द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूको सहमतिमा सयुंक्त वा वेगलावेगलै छलफल, वैठक पनि गर्न सकिन्छ ।

- प्रतिनिधि छनौट

- यस अन्तर्गत द्वन्द्ररत पक्षहरू बीच छलफलका लागि प्रतिनिधिको छनौट गरिन्छ । छलफलका लागि प्रतिनिधिहरूको छनौट गर्दा स्तरको पनि ख्याल गर्नुपर्छ । यसरी प्रतिनिधि छनौट गर्दा द्वन्द्ररत पक्षहरू आफै वा आफ्नो प्रतिनिधि मार्फत सहभागि हुने गरी सहमति गर्न पनि सकिन्छ ।

- छलफलका बुंदाहरूको निर्धारण

- यस अन्तर्गत छलफलमा ल्याइने न्युनतम् विषयहरू स्पष्ट गर्नुपर्छ । वार्तामा वस्तु अघि नै यस वारेमा स्पष्ट हुन सके छलफललाई सफलतासाथ अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

ख) वार्ता र सम्झौताको चरण : मध्यस्थताको महत्वपूर्ण कार्य यसै चरणमा हुन्छ । यस चरणमा देहायका कार्यहरु गर्नुपर्छ :

- विकल्पहरूको खोजी :

- यस अन्तर्गत पक्षहरूका बीचमा रहेका विवाद समाधानका लागि विकल्पहरूको खोजी गर्नुपर्छ । विकल्पको खोजी गर्दा सबै विकल्पलाई खुल्ला गर्नुपर्छ । आएका विकल्पहरू मध्ये सबैलाई उत्तम लागेको विकल्प छनौट गर्न पक्षलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्छ । तर दवाव दिनु हुँदैन ।

- **छलफलको निचोड़ :**

० यस अन्तर्गत छलफलमा प्रस्तुत गरिएका सबै एजेण्डाहरूमा छलफल गर्ने, उक्त विवाद समाधानका लागि प्रस्तुत भएका विभिन्न विकल्पहरू मध्ये छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्नु पर्छ ।

- **सम्भौता पारित :**

० यस अन्तर्गत पक्षहरू सहमत भएको विन्दु वा विकल्पमा रहेर पक्षहरूका वीचको समस्या समाधान हुनेगरी सम्भौता गर्नुपर्छ । यस्तो समस्या लिखित भए राम्रो । नभए सानातिना विवाद समाधानको सम्भौता मौखिक पनि हुनसक्छ ।

ग) **सहमति पछिको अवस्था :** यस अन्तर्गत सहमतिको कार्यान्वयन, त्यस्तो कार्यान्वयनको अनुगमन र आवश्यकता अनुसार पुः सहमति गर्ने लगायतका कुराहरू पर्दछन् । यस अन्तर्गत देहायका कार्यहरू गर्नुपर्छ ।

- **सम्भौता कार्यान्वयन**

० विवादमा संलग्न पक्षहरूको वीचमा विवाद समाधानका लागि भएका सम्भौताहरू कार्यान्वयन हुन सकेन भने त्यस्तो विवाद पुः तुरुल्तै बलिभन सक्छ । अर्को शब्दमा द्वन्द्व समाधानका लागि द्वन्द्वरत पक्षहरू वीच सहमति भएपछि त्यसको इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयनको अपेक्षा गरिन्छ । अन्यथा द्वन्द्व भनै बढेर जान सक्छ । यसर्थे राजनीतिक, आर्थिक, भौगोलिक द्वन्द्व समाधानका लागि गरिने सम्भौताको कार्यान्वयन राज्यस्तरवाट नै नीति तथा कार्यक्रम बनाएर गर्नुपर्ने हुन्छ । सामाजिक एवं पारिवारिक द्वन्द्व समाधानका लागि गरिने सहमति समाज वा पारिवारिक स्तरवाट पनि कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ ।

- **अनुगमन**

० सहमति कार्यान्वयन भयो वा भएन भन्ने विषयमा अनुगमन तथा जाँचवुझ पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अनुगमनले विवाद समाधान कुन अवस्थामा पुगेको छ र त्यसमा के कति प्रगति भएको छ भन्ने कुरा पनि निक्यौल गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

- **पुः सम्भौता**

० पहिला भएका सम्भौता कार्यान्वयनमा कुनै समस्या आएमा द्वन्द्वरत पक्षहरूका वीचमा फेरी पुरक सम्भौता वा सम्भौतामा संशोधन पनि गर्न सकिन्छ । तर यस्तो पुरक वा संशोधन सम्भौता गर्दा दुवै पक्षको सहभागिता र सहमति अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ ।

११. मध्यस्थकर्ताले पालना गर्नु पर्ने आचारसंहिता

- मध्यस्थकर्ताले द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूहरूको कुनै पक्ष वा विपक्ष नलिई निष्पक्षतापूर्वक आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । मध्यस्थकर्ता स्वतन्त्र हुनुपर्छ । मध्यस्थकर्तावाट निष्पक्ष भूमिका नभएमा त्यस्तो व्यक्तिको उपस्थिति द्वन्द्वरत पक्षले अस्वीकार गर्न सक्छ ।
- मध्यस्थकर्ताले द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई आफ्नो कुरा राख्ने तथा विपक्षीले उठाएका प्रश्नको जवाफ दिने पर्याप्त समय दिनुपर्छ । द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई समस्या समाधानका लागि विकल्प प्रस्तुत गर्ने अवसर दिनुपर्छ ।

- मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गरिरहँदा उसले आफ्नो फाईदाका लागि कुनै काम गर्नु हुँदैन । यदि उसको कुनै स्वार्थ वा त्यस्तो स्वार्थको कुनै सम्भावना छ भने त्यसलाई पहिले नै द्वन्द्ररत पक्षहरूलाई जानकारी गराउनु पर्दछ ।
- मध्यस्थकर्ताले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दा द्वन्द्ररत पक्षहरूले दिएको अलितयारीको सीमा भित्र रहनु पर्छ । सदनियतले विवाद समाधानका लागि केही भूमिका वढाउन सकिन्छ तर त्यस्तो भूमिकामा द्वन्द्ररत पक्षहरूले प्रश्न उठाएमा त्यसको जवाफ पनि मध्यस्थकर्ताले दिनुपर्छ ।
- मध्यस्थकर्ताले आफूलाई विवाद छिन्ने भन्दा पनि त्यसलाई न्यायोचित रूपमा मिलाउने कर्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । उसले अनावश्यक भूमिका वा जस खोज्नु हुँदैन ।
- मध्यस्थकर्ताले द्वन्द्ररत पक्षहरू वीच सहमति भैसकेपछि त्यसको परिणाम र अवस्था वारे द्वन्द्ररत पक्षलाई जानकारी गराउनु पर्छ । यसको लागि मध्यस्थकर्ताले पनि मध्यस्थताका सिद्धान्तहरू वारे पर्याप्त जानकारी राख्नु पर्छ ।

१२. वार्ता र यसका चरणहरू

सामान्य अर्थमा वार्ता भनेको कुनै खास विषय वा विवादमा सहमति जुटाउनका लागि गरिने छलफल प्रक्रिया हो । वार्तालाई अर्को शब्दमा सम्बाद पनि भन्न सकिन्छ । वार्ता वा सम्बाद एउटा प्रक्रिया हो, जसमा द्वन्द्ररत पक्षहरूका वीचमा द्वन्द्रका कारणहरूको पहिचान गर्दै दीगो शान्ति स्थापना गर्ने मार्ग फराकिलो बनाउनका लागि विस्तृत, इमान्दार एवं सौहाद्रपूर्ण छलफल गर्ने पयत्न गरिन्छ । वार्ता वा सम्बादलाई देहाय वमोजिम ३ भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

- **नरम वार्ता:** यस प्रकारको वार्तामा आफ्नो एजेण्डालाई भन्दा विपक्षीको एजेण्डालाई वढी महत्व दिई समर्पणाको भाव देखाउने प्रवृत्ति हुन्छ ।
- **कठोर वार्ता:** यस प्रकारको वार्तामा आफ्नो मात्र जित देख्ने चाहना वा प्रवृत्ति हुन्छ ।
- **सिद्धान्तनिष्ठ वार्ता:** यस प्रकारको वार्तामा एकले आफूलाई अर्कोको विरुद्धमा प्रस्तुत नगरी सहअस्तित्वको आधारमा प्रस्तुत गर्ने र परस्परमा सहमतिमा पुग्ने प्रयत्न हुन्छ ।

द्वन्द्रको सही रूपान्तरण गर्दै शान्ति कायम गर्नका लागि माथि उल्लिखित पहिलो र दोश्रो प्रवृत्ति उपर्युक्त हुँदैन । यसका लागि सिद्धान्तपरक वार्ता शैली एवं प्रक्रिया नै उत्तम मानिन्छ । तर सिद्धान्तपरक वार्ताका लागि वार्ताकारहरू देहायका विषयहरूमा सहमति हुन आवश्यक देखिन्छ :

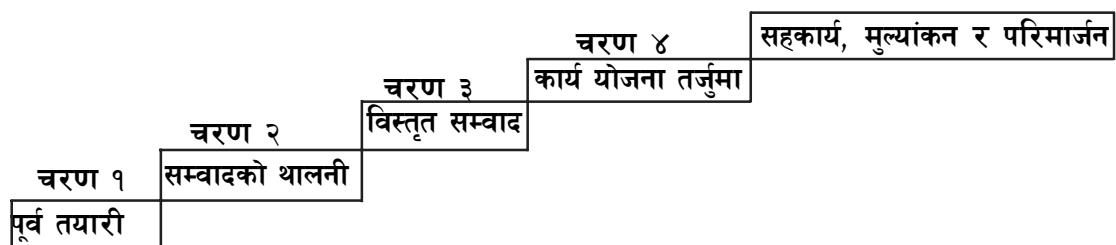
- समस्यावाट व्यक्ति विशेषज्ञाई अलग गर्ने,
- आफ्नो सैद्धान्तिक अडानको विषयमा नभएर आफूले प्राप्त गर्न खोजेको उपलब्धीको विषयमा वार्ता गर्ने,
- पारस्परिक फाईदाको उपायहरू पत्ता लगाउन वार्ता गर्ने,
- वार्तामा गरिने निर्णयका वस्तुगत आधारहरूमा जोड दिने,
- प्रत्येक पक्षले आफ्नो पक्षमा केन्द्रीत रहेर वार्ताद्वारा गरिने सहमतिको सर्वोत्तम विकल्प के हुनसक्छ भन्ने विषयमा जानकारी राख्ने ।

वार्ता गर्दैमा सफल भैहाल्छ भन्ने हुँदैन। नेपालमा सरकार र तत्कालिन ने.क.पा.(माओवादी) बीच भएका विभिन्न वार्ताहरूबाट पनि यो कुरा पुष्टि भएका छन्। तसर्थ वार्ता वा सम्बाद गर्दा केही आधारभूत कुराहरूमा विशेष ध्यान दिन जस्ती हुन्छ, जुन यस प्रकार छ :

- वार्तामा जित्नै पर्ने वा हराउनै पर्ने मान्यता राखिएमा त्यस्तो वार्ता सफल हुँदैन। तसर्थ वार्तामा पक्षहरू बीच खुल्ला विचार र एकले अर्कोलाई वुभने एवं वुभाउने प्रयत्न गर्नुपर्छ।
- यसमा पक्षहरूको वुभाई परस्परमा सञ्चार हुन अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ। यसको लागि निष्पक्ष एवं कलापूर्ण सहजकर्ताको सहभागिता आवश्यक हुन्छ।
- यो निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया भएकोले अन्तिम अवस्थासम्म धैर्यता गुमाउनु हुँदैन।
- सफल वार्ताका लागि वार्ताकारहरूका बीचमा केही आधारभूत नियमहरू बनाउन आवश्यक हुन्छ। त्यस्तो आधारभूत कुराहरूमा वार्तामा छलफल भएका विषयहरूलाई सार्वजनिक वा गोप्य राख्ने विषय, वार्ताकारले लिने समय वरावरी गर्ने विषय, परस्परमा सम्मानपूर्ण व्यवहार गर्ने कुराहरू पर्दछन्।

कुनै पनि वार्ता एकै साथ समाप्त हुँदैन। वार्ता र छलफलद्वारा द्वन्द्व समाधान गर्नका लागि सम्बादमा संलग्न पक्षहरूले देहायका चरणहरू पार गर्नुपर्छ :

चरण ५

चरण १ पूर्व तयारी : यस चरणमा वार्तामा संलग्न पक्षहरूको छनौट तथा वार्तालाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनका लागि आवश्यकता अनुसार नियमहरू तर्जुमा गर्ने तथा वार्ताको स्थान, समय र प्रक्रिया निर्धारण गर्ने विषयहरूको तय गर्नुपर्छ।

चरण २ सम्बादको थालनी : यस चरणमा वार्ताकारहरूका बीचमा परिचय, आधारभूत विषयवस्तुको निर्धारण, प्रस्तुत विधि र प्रक्रियाको अनुमोदन गर्ने, अनुभवको आदान प्रदान गर्ने कार्यहरू सम्पन्न गर्नुपर्छ।

चरण ३ विस्तृत सम्बाद : यस चरणमा वार्ताका मुल तथा विस्तृत कुराहरू प्रस्तुत गर्ने र विषयगत रूपमा छलफल गर्ने कार्य गर्नुपर्छ। यसमा वार्ताकारहरूले सहमतिका विन्दुहरूको परिचान गरिन्छ र सहमतिका लागि तयार हुन्छ र अन्त्यमा द्वन्द्ररत पक्षहरूको तर्फबाट वार्ताकारहरूले सहमतिका आधार तयार गरी सहमतिका लागि प्रस्तुत गरिन्छ।

चरण ४ कार्य योजना तर्जुमा : यस चरणमा सहमतिलाई कार्यान्वयन गर्ने तथा त्यसका लागि कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका आधारहरू समेत स्पष्ट पार्नुपर्छ ।

चरण ५ सहकार्य, मुल्यांकन र परिमार्जन : यस चरणमा वार्तावाट तय भएका सम्भौता, कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि द्वन्द्वरत पक्षहरू एवं अन्य सरोकारवालाहरू वीचको सहकार्य तथा त्यसको कार्यान्वयनको स्थितिको मुल्यांकन एवं परिमार्जन गर्ने समेतका कार्यहरू गरिन्छ ।

१३. मेलमिलाप र यसका फाईदाहरू

दुई वा सो भन्दा बढी पक्षहरूका वीचमा सृजना भएको विवादलाई तेस्रो निष्पक्ष व्यक्तिको उपस्थितिमा मिलाउने वा मिलापत्र गराउने कार्य मिलापत्र हो । यसमा तेस्रो पक्षको संलग्नता हुन्छ र यसैको पहल एवं भूमिकामा विवादमा संलग्न पक्षहरूलाई मिलाउने काम हुन्छ । यो बढीजसो व्यक्तिगत एवं पारिवारिक विवाद समाधानमा प्रयोग गरिन्छ । हाम्रो समाजमा सानातिना विवादहरू जस्तोः पानी पाँधेरा, साँध सिमाना, गौचरण, मेलापात लगायतका विषयमा पनि मानिसका वीचमा बैमनष्टता ल्याउने भएकोले त्यसलाई मिलापत्र गरी समाधान गर्ने प्रचलन छ ।

मेलमिलाप एउटा प्रक्रियाका साथै परिणाम पनि हो । यसले विवादमा संलग्न पक्षका वीच मिलाप गराउने र मिलापको अवस्था कायम गर्ने कार्य गर्दछ । मेलमिलाप प्रक्रियावाट विवादमा संलग्न दुवै पक्षमा सामाजिक सौहारिता कायम गर्न मेलमिलापले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । मिलापत्र प्रक्रियामा विवादमा संलग्न पक्षहरूको हारजितको अवस्था भन्दा पनि छलफल र सहमतिवाट दुवै पक्षको जीत-जीतको आधारमा पक्षहरूलाई न्याय दिने काम हुन्छ ।

हाम्रो समाजमा मेलमिलापको धेरै लामो इतिहास छ । समाजमा भएका बुढापाका जाने वुभेका मानिसले आफ्नो कतव्य सम्भेर मेलमिलाप गर्ने प्रचलन हाम्रो पुराना चलन नै हो । यसका आफ्नै फाईदाहरू छन् :

- यसमा विवादका पक्षहरू राखी छलफल गर्ने भएको हुंदा एकले अर्कोलाई सुन्ने र वुभने अवसर पाउँछ ।
- यसमा पक्षहरूको हारजीत भन्दा पनि जित जितको अवस्था ल्याउने प्रयत्न गरिन्छ । कुनै विवाद अदालतको फैसलावाट अन्तिम टुङ्गेमा पुगेमा हार वा जीतको अवस्था हुन्छ ।
- अदालतमा पुगेका निश्चित मुद्दाहरूमा पनि मिलापत्र हुन सक्छ । तर जेल सजायां हुने वा सरकारी नियमानुसार आर्थिक जरीवाना हुने विवादमा भने मिलापत्र हुन सक्दैन ।
- यसले विवादमा संलग्न पक्ष लगायत समाजमा सुमधुर सम्बन्धको वातावरण सृजना गराउँछ र पक्षले त्यो अनुभूति गर्ने पाउँछ ।
- यसमा विवाद प्रमाणको आधारमा भन्दा पनि त्यसको जरासम्म पुगेर समाधान गर्ने प्रयत्न गरिने भएकोले पक्षहरूको वीचमा वास्तव मै मिलापत्र हुन्छ ।
- पक्षहरूले आफूहरूले नहारेको, आफ्नो प्रतिष्ठा र आत्म सम्मानमा धक्का नपुगेको महशुस गर्ने पाउँछ ।

१४. नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण र प्रभावहरू

नेपाली समाजमा धेरै पहिलादेखि नै सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, जातीय, लैङ्गिक एवं मानसिक द्वन्द्वहरू विद्यमान थिए । यसै वीचमा २०५२ साल फाल्गुन १ वाट तत्कालिन ने.क.पा. (माओवादी) को आव्हानमा

अर्को सशस्त्र द्वन्द्व भए । समाजमा रहेका जातीय भेदभाव, लैङ्गिक विभेद, आर्थिक विभेद, राजनीतिमा पहुँचका अभाव आदिका कारण उक्त सशस्त्र आन्दोलनले महत्वपूर्ण सफलता हासिल गर्दै गए । द्वन्द्वको सिद्धान्त अनुसार यसलाई रूपान्तरण गर्नका लागि धेरै प्रयास नभएको होईन । यद्यपि विस्तृत शान्ति समझौता मार्फत उक्त द्वन्द्वले विश्राम पायो, यद्यपि द्वन्द्वको खतरा भने टरिसकेको छैन ।

नेपालमा शान्तिकालमा पनि मानव अधिकारको व्यापक उल्लंघन भए । नागरिकहरूले खान लाउन तथा वास वस्ने घर पाउन सकेन । कानूनी शासन कायम हुन सकेन । राजनीतिक सुशासन हुन सकेन । जनताका प्रतिनिधिहरू जताका आवश्यकता सम्बोधन गर्न भन्दा पनि आफै स्वार्थ पुरा गर्ने काममा तल्लीन भए । भ्रष्टाचारीलाई कारबाही हुन सकेन । वेरोजगारी वढेको वढ्यै भए । दुर्गम ठाउंका जनताहरूले राज्यको स्रोत साधनवाट लाभ लिन सकेन् र ती क्षेत्र एवं त्यहांका जनताहरू सधै उपेक्षित भए । जनताहरूले प्रजातान्त्रिक सरकारवाट पाउनुपर्ने सुविधा पाउन सकेन । राज्यको नीति निर्माण तहमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मुस्लिम लगायतका समुदाय तथा वर्गको न्यायोचित प्रतिनिधित्व हुन सकेन । परिणामतः नेपालमा १० वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वको प्रारम्भ भयो ।

हाम्रो समाज, परिवार वा राष्ट्रमा हुने द्वन्द्वले समाज, परिवार वा राष्ट्रमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव पारेको हुन्छ । द्वन्द्वलाई सही रूपमा अगाडि वढाएमा त्यसले हाम्रो समाजलाई सकारात्मक रूपान्तर गरी अगाडि वढाउन योगदान गर्दछ भने त्यसले हिंसात्मक मोड लियो भने त्यो हाम्रो समाज र मुलुककै लागि दुःखदायी हुन सक्छ । उदाहरणका लागि कुनै परिवारमा श्रीमान् श्रीमतिका वीचमा द्वन्द्व भएमा त्यसको कारण पहिचान गरी समाधान गरेमा एकले अर्कोलाई बुझ्ने अवसर हुन्छ भने त्यतातिर नगाई हिंसात्मक भएमा सम्बन्ध विच्छेद पनि हुन सक्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा दश वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको मुल्यांकन गर्दा त्यसका सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव एवं सरहरूलाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

क) सकारात्मक प्रभाव :

- विगतका तुलनामा समाजका आधारभूत समस्या, चासो र सरोकारहरूमा सरकारको ध्यान आकर्षण भएको ।
- जनतामा अन्याय भएमा त्यसको विरोध गर्ने र न्यायको समर्थन गर्ने चेतना विकास भएको ।
- गाउँमा हुने शोषण, दमन, जातीय तथा लैङ्गिक भेदभावमा न्युनता आएको ।
- महिला, दलित, जनजाति लगायतका अन्य अल्पसंख्यकहरूको सशक्तिकरणमा उल्लेखनीय प्रगति भएको ।
- भ्रष्टाचारीलाई कारबाही गर्ने आधारहरू तय भएको । यद्यपि उल्लेखनीय उपलब्धी हासिल भैसकेको छैन ।
- समाजमा रुढीवादी, गलत संस्कार, अन्धविश्वास, कुप्रथा, विकृति एवं विसंगतिमा अत्यधिक न्युनता आएको ।
- जनताहरूमा राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक चेतनामा अभिवृद्धि भएको ।

ख) नकारात्मक प्रभाव :

- विकृति, विसंगति हटाउने नाममा राष्ट्र र समाजको पहिचानको रूपमा रहेको परम्परागत संस्कृति लोप भएको । पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरू ध्वस्त भएको ।
- रुठीबादी संस्कारहरू अन्त्य गर्ने नाममा परम्परागत जात्रा, चाडपर्व, सामुहिक सहयोग आदान प्रदान गर्ने संस्कार प्राय समाप्त भएको ।
- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा ज्यादतिहरू भएको ।
- हजारौ नागरिकहरूले ज्यान गुमाउनु परेको । हजारौं व्यक्तिहरू घाईते एवं अपाङ्ग भएको । लाखौं मानिसहरू आफ्नो थातथलो छोडेर विस्थापित हुन परेको । अझै सयौ व्यक्तिहरू बेपत्ताको अवस्थामा तै छन् ।
- वालवालिकाहरूले शान्तिपूर्वक पढन पाएनन् । वुर्जुवा शिक्षा वन्द गर्ने नाममा शिक्षा क्षेत्र धेरै प्रभावित भए । धेरै वालवालिकाले द्वन्द्व वारे जानकारी नै नपाई ज्यान गुमाउनु पन्यो र मानसिक हिसाको समेत शिकार हुनु पन्यो ।
- धेरै महिलाहरूले सन्तान तथा सिउंदोको सिन्दुर गुमाउनु पन्यो । तुलनात्मक रूपमा धेरै आदिवासी जनजाति एवं दलितहरूले ज्यान गुमाउनु पन्यो ।
- विकास निर्माणका कामहरू धेरै प्रभावित भए । विकासका कार्यक्रमहरू शहर वाहिर जान सकेन । परिणामतः दुर्गम क्षेत्रका वासिन्दाहरूले राष्ट्रिय धनको उपभोग गर्न पाएनन् ।
- सहिष्णुतामा आधारित समाज विखण्डनको शिकार भए ।

छलफल र अभ्यास

व्यवहारिक अभ्यासः बादबिवाद प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि बादबिवाद प्रतियोगिता कार्यक्रम आयोजना गर्ने । कार्यक्रमको शीर्षक “द्वन्द्वले समाजलालाई विकास गर्छ कि विनाश?” राख्ने ।
२. पहिला सहभागीहरूलाई विषयवस्तुका वारेमा स्पष्ट हुन निर्देशन दिने । यथासम्भव सहभागिताका लागि सबै सहभागीहरूलाई अवसर दिने । सहभागीहरूलाई आफ्नो विचार राख्नका लागि ५ देखि १० मिनेट समय दिने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, शिक्षाविद्, शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास : लिखित तथा प्रश्नोत्तर

१. द्वन्द्व भनेको के हो? हाम्रो समाजमा द्वन्द्व किन हुन्छ?
२. हाम्रो समाजमा हुने गरेका राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक द्वन्द्वका वारेमा चर्चा गर्नुहोस् ।
३. द्वन्द्वलाई के कस्ता विधि अपनाएर टुङ्गोमा पुऱ्याउन सकिन्छ?
४. हाम्रो समाजमा द्वन्द्व व्यवस्थापन र रूपान्तरण कसरी भैरहेका छन्?
५. मध्यस्थता भनेको के हो? यसका फाईदाहरू के के छन्?
६. मध्यस्थकर्ताले विवादको समाधान गर्दा के कस्ता आचारसंहिता अपनाउनुपर्छरु
७. वार्ता र मेलमिलाप भनेको के हो? हाम्रो समाजमा यसको अभ्यास कसरी भैरहेको छ?
८. नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू के के हुन् ?
९. नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको के कस्तो प्रभाव परेका छन्?

समस्या समाधानः

सुन्तली गाउँमा पानीको मुहान टाढा भएकोले वर्षेनी खानेपानीको अभाव हुँदो रहेछ । सो समस्या समाधान गर्नका लागि उक्त गाउँमा खानेपानीको योजना परेको रहेछ । तर मुहान नजीक भएका गाउँलेहरू मिलेर उक्त खानेपानी सुन्तली गाउँमा लैजान नदिने निर्णय गरी अवरोध गरेछ । यसमा तपाईंले मध्यस्थता गरी द्वन्द्व समाधान गर्नुपर्ने अवस्था आयो भने कसरी गर्नुहुन्छ? तर्क र आधार सहित प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

efU -#

शान्ति निमाण प्रक्रिया

---

१. शान्ति भनेको के हो ?

सामान्य अर्थमा शान्ति भनेको कुनै पनि समाजमा कुनै प्रकारको तनाव वा खुल्ला द्वन्द्वको स्थिति नरहनु भन्ने वुभिन्छ । कुनै पनि समाजमा निश्चित विधि छ, निश्चित पद्धति छ, जनता कानून अन्तर्गत शासित छ, सरकार कानून वमोजिम राज्य प्रशासन सञ्चालन गर्दछ र समग्रमा आम जनता सन्तोषपूर्वक रहन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई शान्ति भन्न सकिन्छ । कसैको डरको कारण कोही चुप रहनु त्यो शान्ति हुन सक्दैन । अर्को शब्दमा शान्ति भनेको कुनै पनि व्यक्ति सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, शारिरीक वा भावनात्मक रूपमा शान्तपूर्वक रहने अवस्थालाई बुझाउँछ । शान्तिका सम्बन्धमा सयुक्त राष्ट्र संघको वडापत्र तथा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायतका दस्तावजहरूले उल्लेख गरेका छन् । ती दस्तावेजका अनुसार :

- शान्तिपूर्ण जीवन प्रत्याभूति गर्नु प्रत्येक देशको दायित्व हो ।
- संसारका सबै मानिसहरूसंग शान्ति पूर्वक वाँच्न पाउने पूर्ण अधिकार छ ।
- शान्तिका लागि मानव अधिकारको रक्षा गर्नु प्रत्येक देशको मुल कर्तव्य हो ।
- मानव जीवनबाट युद्ध समाप्त पार्ने विश्वका मानिसको चाहना हो ।

कुनै पनि समाजमा हुने सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य र हिंसा वा प्रतिहिंसाको अस्वीकारोक्ति शान्तिको पूर्व शर्त हुन् । तर यतिले मात्र शान्तिको प्रतिनिधित्व भने गर्दैन । शान्तिपूर्ण अवस्था भनेको त्यस्तो अवस्था हो, जसमा समाजका हरेक वर्ग, समुदाय र क्षेत्रका मानिसहरूले लोकसम्मत रूपमा आफ्नो अधिकार कुनै अवरोध विना उपभोग गर्न पाउँछ र राज्यको स्रोत साधनहरूमा न्यायोचित पहुँच प्राप्त गर्दछ । शान्ति आफैमा अवस्था मात्र नभएर संस्कृति पनि हो । किनकि अवस्था भन्दा संस्कृति बढी दीगो हुन्छ । शान्तिलाई मुलतः सकारात्मक वा नकारात्मक गरी किसिमले लिने गरिन्छ ।

सकारात्मक शान्ति न्याय, स्वतन्त्रता तथा समानतामा आधारित रहेको हुन्छ । सकारात्मक शान्तिमा नागरिकले आफ्नो अधिकार संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा उपभोग गर्न पाउँछ ।

संविधान, कानून एवं नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा नागरिकको सहभागिता अनिवार्य गरिन्छ । जाति, भाषा, धर्म, वर्ग, क्षेत्र, आस्था लगायतका आधारमा गरिने भेदभावलाई निषेध गरिएको हुन्छ ।

नकारात्मक शान्ति त्यस्तो स्थिति हो, जसमा हिंसा प्रत्यक्ष रूपमा देखिएको हुँदैन तर त्यसका अवशेषहरू सक्रिय रहेको हुन्छ । समाजमा प्रत्यक्ष हिंसा वा प्रत्यक्ष द्वन्द्व नभएपनि समाजमा भेदभाव, दमन शोषण कायमै रहेको हुन्छ र एउटा वर्गले त्यसलाई चुपचाप सहेर वसेको हुन्छ । एकथरीले अन्यायपूर्ण रूपमा शासन गरिरहेको हुन्छ भने अर्को वर्गले त्यसलाई स्वीकार गरिरहेको हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई नकारात्मक शान्ति भनिन्छ । नकारात्मक शान्ति कुनै पनि वेला हिंसामा परिणत हुन सक्छ । सामान्यत नकारात्मक शान्तिको अवस्थावाट हिंसा वा द्वन्द्वको अवस्था आउँछ भने द्वन्द्वको अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्दै सही रूपान्तरण गरिएमा त्यसले स्थायी शान्तिको मार्ग अवलम्बन गर्दछ ।

२. शान्ति स्थापना र सो सम्बन्धी प्रक्रियाका आधारभूत पक्षहरू

कुनै पनि मुलुकमा विभिन्न कारणले विभिन्न प्रकारका द्वन्द्व वा आन्तरिक संघर्ष हुनसक्छ । कुनै दुई समुदाय, शक्ति वा राजनीतिक शक्तिका वीचमा चाहना, स्वार्थ वा विचारको लागि संघर्ष हुन सक्छ । यस्तो संघर्ष सशस्त्र र निःशस्त्र हुनसक्छ । यस्तो संघर्षको कारण जेसुकै भएपनि मुलुकमा त्यसले अस्थिरता निम्त्याउँछ । तसर्थ अत्यधिक क्षतिपूग्न अगावै राजनीतिक द्वन्द्वलाई समाधान गर्न आवश्यक हुन्छ । यसरी राजनीतिक शक्ति वा प्राधिकारका लागि वा राजनीतिक उद्देश्यले हुने सशस्त्र द्वन्द्व वा विद्रोह हारजितको अवस्थामा पुनर्भन्दा पहिला नै व्यवस्थापन गर्दै शान्तिको स्थितिसम्म पुनर्ने प्रक्रियालाई शान्ति प्रक्रिया भनिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा शान्ति भन्नाले विगतको १० वर्षे द्वन्द्वले खडा गरेको विग्रहलाई न्युनिकरण गर्दै व्यक्ति-व्यक्ति तथा व्यक्ति-संस्था वीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउने कार्यलाई वुभक्नु पर्दछ ।

सशस्त्र द्वन्द्व चलिरहेको मुलुकमा शान्ति प्रक्रिया र शान्ति स्थापना एउटा महत्वपूर्ण एजेण्डा बनेको हुन्छ । शान्ति स्थापना भनेको विद्यमान हिंसाको अन्त्य गरी शान्तिको अवस्था सृजना गर्ने हो । शान्ति स्थापनामा द्वन्द्वरत पक्षहरूको मानसिक स्थितिमा परिवर्तन ल्याउन र तिनीहरू वीच सामाजिक, राजनीतिक लगायतका सम्बन्धमा सुधार ल्याउने कार्य गरिन्छ । यस अन्तर्गत अन्तर्गत आर्थिक विकासका गतिविधिहरू, सामाजिक न्याय सम्बन्धी क्रियाकलापहरू, मेलमिलाप र समाजमा पछि पारिएका वर्ग र समुदायहरूको सशक्तिकरणका साथै मानवीय सहायता सम्बन्धी कार्यहरू समेत पर्दछन् । द्वन्द्वग्रस्त एवं द्वन्द्व पछिको समाजमा शान्ति प्रक्रिया पनि एउटा प्रभावकारी एजेण्डाको रूपमा प्रस्तुत हुने गर्दछ । समग्रमा शान्ति प्रक्रिया एउटा प्रक्रिया हो, जसमा द्वन्द्वले हिंसाको रूप लिएको अवस्थामा राजनीतिक सम्भौताको माध्यमबाट त्यसको अन्त्यको शुरुवात गरी प्रक्रिया अगाडि बढाईन्छ । शान्ति प्रक्रियाको मुख्य उद्देश्य नै शान्ति स्थापना गर्नु हो ।

कुनै पनि मुलुकमा शान्ति कायम गर्नका लागि त्यस मुलुकका नागरिकहरूको अधिकारको संरक्षण, सामाजिक न्याय र मौलिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति, राज्यमा आम नागरिकहरूको पहुँच, शक्तिको न्यायोचित वितरण, नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा आम नागरिकहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको लागि असल राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक संस्कारको विकास गर्नुपर्छ । कानूनको शासन र त्यस्तो कानूनको निर्माणमा लोकतान्त्रिक एवं विधीसम्मत रूपमा जनताको सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा शान्ति प्रक्रिया सफल हुनका लागि सबैभन्दा पहिला द्वन्द्व वा संघर्षमा संलग्न एक पक्षले अर्को पक्षको अस्तित्व स्वीकार गर्नुपर्छ । पुरै हार वा जीतको अवस्थामा शान्ति प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने भन्ने हुँदैन, किनकि यस्तो अवस्थामा जित्ने पक्षले हार्ने पक्षलाई कुनै लाभ वा उपलब्धी दिन चाहैदैन । कुनै पनि द्वन्द्ररत अवस्थामा रहेको समाजलाई शान्ति प्रक्रियाको माध्यमबाट रूपान्तरण गर्नका लागि सही प्रक्रियाको अवलम्बन, उपयुक्त सरोकारवालाहरूको सही प्रतिनिधित्व, भए गरेका सहमतिहरूको इमान्दारी कार्यान्वयन र सरोकारवालाहरूको सकारात्मक सहयोग महत्वपूर्ण हुन्छ । यस प्रकार यथार्थमा द्वन्द्व रूपान्तरण गर्दै स्थायी शान्ति स्थापना गर्ने हो भने त्यसका लागि द्वन्द्ररत पक्षहरू लगायत सबै सरोकारवालाहरूले केही आधारभूत मान्यताहरूलाई अनिवार्य रूपमा स्वीकार गर्नुपर्छ । ती आधारभूत मान्यताहरू यस प्रकार छ :

- शान्तिपूर्ण अस्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्छ ।
- हिंसापूर्ण गतिविधिलाई आफ्नो एजेण्डाबाट पूर्ण रूपमा हटाउनु पर्छ ।
- मानव अधिकारका मूल्य र मान्यतालाई नीतिगत एवं व्यवहारमा स्वीकार गर्दै पालना गर्नुपर्छ ।
- नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा आम नागरिकको सहभागितालाई स्वीकार गर्नुपर्छ ।
- सबैले आफूलाई लागेका कुराहरू निर्धक साथ राख्ने वातावरण तयार गर्नुपर्छ ।
- समाजको विकासका लागि द्वन्द्वको सही रूपान्तरण गर्दै अगाडि वद्दनका लागि नागरिक समाजको अस्तित्व स्वीकार गरी क्रियाशील बनाउनु पर्छ ।
- शक्तिको प्रयोगलाई सकेसम्म निरुत्साहित गर्नुपर्छ । वार्ता र सम्बादलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- समाजको मूल्य, मान्यता र आवश्यकतामा विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

क) शान्ति निर्माण प्रक्रियामा सरकारको भूमिका

शान्ति निर्माण प्रक्रियामा राज्य पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । राज्य अन्तर्गत सरकार, सुरक्षा निकाय, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरू र सरकारी कर्मचारीको हैसियतमा काम गर्ने व्यक्तिहरू पर्दछन् । यथार्थतामा द्वन्द्वको अन्त्य गर्दै शान्ति स्थापना गर्ने कार्य कुन हदसम्म सफल हुन्छ भन्ने कुरा राज्य र द्वन्द्वमा संलग्न अन्य पक्षहरू कसरी प्रस्तुत हुन्छ भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ । शान्ति वहालीका लागि निश्चित रूपमा सरकारको वढी जिम्मेवारी हुन्छ, किनकि त्यसको लागि सरकारले नागरिकहरूबाट अल्पियारी पनि प्राप्त गरेको हुन्छ ।

शान्ति स्थापनाको प्रमुख शर्त नै मानव अधिकारको वहाली हो । मानव अधिकार सुसंस्कृत समाजमा मात्र शान्ति सम्भव हुन्छ । त्यसको लागि राज्यले सबै उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । कानूनको उल्लंघन गरी समाजमा अशान्ति र अस्थिरता सृजना गर्न खोज्ने तत्वहरूलाई राज्यको प्रतिनिधिको रूपमा प्रहरीले नियन्त्रणमा लिने र कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको रूपमा अदालत एवं प्रशासनले सजायां गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थावाट राज्य पछि हट्ने हो भने समाजमा शान्ति कायम गर्न सकिदैन । कतिपय हिंसा वा द्वन्द्वमा राज्य वा सरकारको संलग्नता हुन पनि सक्छ र नहुन पनि सक्छ । राज्य आफू संलग्न भएको द्वन्द्वमा जिम्मेवार भएर प्रस्तुत हुनु पर्छ भने समाजमा भएका विभिन्न खाले द्वन्द्व, जसमा राज्यको प्रत्यक्ष संलग्न नभएपनि आफ्नो सरोकारको विषय ठानी समाधान गर्दै शान्ति कायम गर्न जिम्मेवार भएर लाग्नु पर्छ । अन्यथा शान्ति कायम गर्ने विषय प्रभावकारी नहुन सक्छ ।

ख) शान्ति निर्माण प्रक्रियामा नागरिक समाजको भूमिका

गैरसरकारी संस्था भनेको नागरिक समाजको प्रभावकारी एवं साभा संयन्त्र हो भने नागरिक समाज भनेको आम नागरिकहरुको चासो र सरोकारको विषयमा छलफल गरी आवाज उठाउने साभा मञ्च हो । यो स्पष्ट उद्देश्य सहित स्थानीय, राष्ट्रिय वा अन्तराष्ट्रिय रूपमा कानुनी रूपमा स्थापित भएको हुन्छ भने यससंग आम नागरिकहरुको अधिकार र कर्तव्यको लागि आवाज उठाउने अधिकार हुन्छ । नागरिक समाजले मुल रूपमा आम नागरिकहरुलाई स्वयं सेवा प्रदान गर्दछ । राजनीतिक तथा आर्थिक संकट वा नागरिक उदासिनताको अवस्थामा आम नागरिकहरुको चासोका वारेमा आम नागरिकहरुलाई जागरूक बनाउने काम पनि नागरिक समाजले नै गर्दछ । यसका अलावा नागरिक समाजले आम नागरिकहरुको चासोको वारेमा छलफल गर्ने मञ्च प्रदान गर्दछ ।

विगतको नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा मानव अधिकारको रक्षा र शान्तिको वहालीका लागि विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरु लगायत नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । मानव अधिकार उल्लंघन तथा ज्यादितिका घटनाहरुलाई रोकी दोषीलाई सजायं गर्नका लागि नागरिक समाजले नागरिक अभियान तथा आन्दोलन नै चलाएका थिए । तत्कालिन अवस्थामा नागरिक समाजले द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरुलाई हिसाको बाटो त्यागी शान्ति वहाली गर्न र शान्तिपूर्ण रूपमा समस्याको सम्बोधन गर्न दबाव सृजना गरेको थियो ।

सरकारलाई जनता प्रति जवाफदेही बनाउनका लागि पनि नागरिकहरु सचेत हुनुपर्छ । नागरिकलाई सचेत बनाउने तथा आफ्नो चासो र सरोकारका विषयमा समान धारणा बनाउने मञ्च नागरिक समाजले नै उपलब्ध गराउँछ । विगतका समयमा पनि नागरिक समाजको पहुँच कम भएको ठाउंमा उल्लेख्य मानव अधिकार विपरितका घटनाहरु भएको देखिन्छ । यसर्थे द्वन्द्वको स्थितिवाट समाजलाई शान्तिको स्थितिमा डोन्याउन नागरिक समाजले दबाव दिएर, जनतालाई सचेत बनाएर, विभिन्न अभियान चलाएर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

ग) शान्ति निर्माण प्रक्रियामा सरोकारवालाहरुको भूमिका

द्वन्द्वको समाधान गर्दै स्थायी शान्ति वहाली गर्नमा अन्य सरोकारवालाहरुको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सरोकारवाला भन्नाले सामाजिक द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरु, राजनीतिक दल, द्वन्द्ववाट पीडित एवं प्रभावित भएका व्यक्तिहरुलाई वुभाउँछ । सामाजिक वा पारिवारिक द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरुले शान्तिलाई आत्मसात नगर्ने हो भने राज्यले मात्र शान्ति वहाली गर्न सक्दैन । यसको लागि स्थानीय कर्ताहरु, समाजसेवी, राजनीतिक दलका अगुवाहरुको पनि शान्ति स्थापनामा महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

३. शान्ति कार्यकर्ता र शान्ति कार्यकर्तामा हुनुपर्ने गुणहरु

समाजमा शान्ति कायम गर्नका लागि क्रियाशील हुने व्यक्ति नै शान्ति कार्यकर्ता हुन् । शान्ति कार्यकर्ताले समाजमा शान्ति कायम गर्नका लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । द्वन्द्वका कारणहरु पहिचान गर्ने, विभाजित भएका समाजलाई एकता गर्ने, आम नागरिकहरुप्रति सद्भाव अभिवृद्धि गर्ने शान्ति कार्यकर्ताको प्रमुख दायित्व

हो। द्वन्द्व वा सामाजिक तनावका वीचमा रहेर काम गर्नुपर्ने भएकोले सामाजिक कार्यकर्ताको काम चुनौतीपूर्ण हुन्छ। तसर्थ सामाजिक रूपमा शान्ति कायम गर्नका लागि परिचालित हुने शान्ति कार्यकर्तासंग केही विशेष गुणहरू हुनुपर्छ, ती गुणहरू बुद्धागत रूपमा यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- शान्ति कार्यकर्तामा ठीक कामलाई ठीक र बेठीक कामलाई बेठीक भन्ने साहसिक गुण हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्तामा शान्ति कार्यलाई जीवनमा अंगाले प्रतिवद्धता हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्तामा धैर्यता र सहनशीलताका गुणहरू हुनु पर्छ। अन्यथा शान्ति कार्यकर्ता हुन सक्दैन।
- शान्ति कार्यकर्ता जिम्मेवारी प्रति प्रतिवद्ध हुनुपर्छ। आचारसंहिता प्रति वफादार हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्तामा शान्ति, मानव अधिकार, नागरिक स्वतन्त्रता वारे पर्याप्त ज्ञान हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्ता राजनीतिक प्रभाववाट मुक्त हुनु पर्छ तर राजनीतिक घटना र परिघटना, स्थानीय परिवेश प्रति जानकार हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्ता मिलनसार र सबैसंग घुलमिल हुन सक्ने हुनुपर्छ तर अनावश्यक सम्बन्धवाट टाढै रहनु पर्छ।
- शान्ति कार्यकर्ता अध्ययनशील हुनुपर्छ। विषयवस्तुलाई सहजपूर्वक लिने क्षमता शान्ति कार्यकर्तामा हुनुपर्छ।
- शान्ति कार्यकर्तामा सञ्चारकर्ता, सहजकर्ता र सहयोगकर्ताको गुणहरू पनि हुनुपर्छ।

४. शान्ति कार्यकर्ताले गर्नु हुने र नहुने कार्यहरू

शान्ति कार्यकर्ताले आफ्नो गतिविधिहरू सम्पन्न गर्ने क्रममा कतिपय कार्यहरू गर्नुपर्ने र कतिपय कार्यहरू गर्न नहुने हुन्छ। हुन त यी कुराहरू शान्ति कार्यकर्ताको रूपमा परिचालन गर्ने संस्था वा निकाले पनि निर्धारण गरेको हुन्छ, जसलाई हामी शान्ति कार्यकर्ताको आचार संहिता भन्दछौं। यद्यपि यसका केही सर्वमान्य पक्षहरू हुन्छन्, जसलाई हामी सामान्य रूपमा पनि पालना गर्न आवश्यक ठान्दछौं। समग्रमा शान्ति कार्यकर्ताले गर्नुपर्ने वा गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यहरू यस प्रकार छन् :

- शान्ति कार्यकर्ताले द्वन्द्वलाई नराम्रो रूपमा मात्र लिनु हुँदैन। यसका केही सकारात्मक पक्षहरू पनि हुन सक्छन्। त्यसको पहिचान गरी समाज विकासका लागि त्यस्तो पक्षलाई प्रयोग गर्न सक्नुपर्छ।
- सुरक्षाको अधिकार सबैलाई भएकोले कसैलाई पनि आफ्नो गतिविधिका कारणले हानी पुऱ्याउनु हुँदैन।
- सृजनात्मक तरिकाले काम गर्ने परम्परा वसाउनु पर्छ। हतारमा काम गर्ने, ढङ्ग नपुऱ्याई गर्ने कामले सही परिणाम दिन सक्दैन।
- ठीक कामलाई ठीक र बेठीक कामलाई बेठीक भन्ने हिम्मत गर्नुपर्छ। यसले शान्ति कार्यकर्तालाई स्पष्ट र व्यावसायिक बनाउँछ।
- कहिलेकाही भद्र वन्न खोजदा साहै भद्र हुन पनि सक्छ। त्यसमा ख्याल गर्नुपर्छ।
- लक्षित वर्गहरूलाई आफ्नो कुरा खुलस्त राख्ने मौका दिनुपर्छ। त्यसमा आफ्नो समर्थन र विमर्थन जनाईहाल्ने काम गर्नु हुँदैन।

- आफ्नो कुराले अरुलाई दिक्क वनाउन सकछ । त्यसमा ध्यान दिनुपर्छ ।
- आफ्नो कामकारवाहीका वारेमा केही विकल्प छ कि भन्ने पनि सोच्नुपर्छ । शान्तिका पक्षहरुलाई विकल्प दिंदा एउटा मात्र दिनु हुँदैन । त्यसले पक्षपातको अवस्था सृजना गर्न सकछ ।
- काममा निष्पक्षता र विश्वसनीयता प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।
- इमान्दारी, जिम्मेवारी र समझदारीको दायित्व बोध गरेर अगाडि बढ्नुपर्छ । असल नियतले गरेका कामहरुका लागि डराउनु हुँदैन ।
- आफ्नो निराशावादी भावनाहरु व्यक्त गर्नु हुँदैन । सधैं आशावादी बन्नुपर्छ र अरुलाई पनि सकारात्मक परिवर्तनका लागि आशावादी बनाउनुपर्छ तर अनावश्यक आश्वासन दिनु हुँदैन ।
- द्वन्द्व सम्बन्धी काममा शान्ति कार्यकर्ताको कलाले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सकछ भन्ने कुरालाई ख्याल गर्नुपर्छ ।
- कुनै पनि कुरामा बढाईचढाई गर्नुहुँदैन । जे कुरा हो सो सीधा प्रष्ट राख्नुपर्छ ।
- आरोप प्रत्यारोप गर्नुहुँदैन र त्यसलाई प्रोत्साहन पनि गर्नुहुँदैन । कुराकानी वा छलफल गर्दा सकेसम्म व्यक्ति लक्षित बन्नुहुँदैन ।
- आफूलाई सबैकुरा जान्ने बुझकद वा न्यायधीशको रूपमा प्रस्तुत गर्नु हुँदैन ।
- समाधानको लागि साहै चिन्तिन बन्नुहुँदैन । तर यसका लागि सदैव अग्रसर भने हुनुपर्छ ।
- कुनै पनि विषयमा जवर्जस्ती गर्नुहुँदैन । जवर्जस्ती मिलाउने प्रयत्न गर्नु पनि हुँदैन । तपाईं कलात्मक ढंगले यस्तो काम गर्नुपर्छ, जसले गर्दा पछि तिनीहरु आफै मिलोस् । तर यस्तो काममा धोखाघडी वा षड्यन्त्रलाई स्थान दिनुहुँदैन वा त्यस्तो खालको काम गर्नु हुँदैन ।
- पक्षका कुराहरुको गोप्यता कहिल्यै पनि भङ्ग गर्नु वा त्यस्तो गर्ने प्रयत्न गर्नुहुँदैन । द्वन्द्वमा संलग्न पक्षलाई आफ्नो कुरा गोप्य राख्न पाउने हक छ । एकपटक गुमेको विश्वास कायम गर्न सयौं ठाउंमा सम्भौता गर्नुपर्ने कुरालाई मनन् गर्नुपर्छ ।
- आफ्नो काममा समेसम्म प्रचार प्रसार वा लोकप्रियता खोज्नुहुँदैन । सञ्चार माध्यममा प्रस्तुत हुँदा सन्तुलित हुने अधिकतम् प्रयास गर्नुपर्छ ।
- कामको तुरुल्तै जस वा प्रतिष्ठा खोज्नुहुँदैन । त्यो दीगो नहुन पनि सकछ । शान्ति कायम गर्ने विषय बहुत चुनौतीपूर्ण र लामो समय पनि लाग्न सकछ ।
- द्वन्द्वका पक्षहरुलाई अगाडि बढ्न धेरै दबाव दिनुहुँदैन । तर प्रोत्साहन दिन पनि विर्सन हुँदैन । समय आएपछि परिस्थिति मिलाई दिएमा तिनीहरु आफै अगाडि बढ्छ भन्ने कुरा ख्याल गर्नुपर्छ ।
- आफूलाई आफूलाई प्राप्त अलियारीको सदैव सम्मान गर्नुपर्छ । शान्तिका मापदण्डहरु वारे पर्याप्त जानकारी राख्नु पर्छ ।
- एकलै काम वा छलफल गर्ने भन्दा पनि सबैसंग सरसल्लाह वा परामर्श गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ । कामकारवाहीका क्रममा असल निर्णयको अभ्यास गर्नुपर्छ ।
- आफ्नो कामकारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन अनुकूलता र निरन्तरताको सदैव विश्लेषण गर्नुपर्छ ।

५. मानवअधिकार रक्षक को हो र तिनीहरूले के गर्न सक्छ ?

मानव अधिकार रक्षक भनेको त्यस्तो व्यक्ति वा व्यक्ति समुह हो, जसले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बद्धनका लागि एकलै वा अरुसंग मिलेर काम गर्दछ । सामान्यतः व्यवहारमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिलाई मानव अधिकार कार्यकर्ता, मानव अधिकार पेशाकर्मी, मानव अधिकार अनुगमनकर्ता, मानव अधिकारावादी भन्ने गरिन्छ, यद्यपि तिनीहरू सबैलाई मानव अधिकार रक्षक भन्ने गरिन्छ । मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र १९९८ जारी भएपछि मानव अधिकार रक्षक शब्दको प्रयोग बढी भएको पाइन्छ ।

मानव अधिकार रक्षक को हो? र को हुनसक्छ भन्ने वारे कुनै विशेष परिभाषा छैन । मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रले व्यक्ति तथा नागरिकहरूको मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण र सम्बद्धनमा योगदान पुऱ्याउने व्यक्ति, व्यक्ति समुह वा संगठनलाई मानव अधिकार रक्षक भन्न सकिन्छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा कुनै न कुनै रूपमा कार्यरत व्यक्ति, व्यक्ति समुह वा संगठन मानव अधिकार रक्षक हुनसक्छ । मानव अधिकार रक्षकहरू कुनै सरकारी, गैरसरकारी वा नीजि क्षेत्रसंग पनि आवद्ध रहेको हुनसक्छ ।

मानव अधिकार रक्षक हुनका लागि त्यस्तो कुनै विशेष योग्यता चाहिदैन । मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्रले हामी मध्येका व्यक्तिहरू मानव अधिकार रक्षक हुनसक्ने कुरा स्वीकार गरेको छ । यद्यपि मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकार वारे जानकारी राख्नुपर्दछ । मानव अधिकार रक्षकका न्युनतम् मापदण्ड यस प्रकार छ :

- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लिखित एवं व्यवस्थित अधिकारहरूलाई सर्वव्यापी अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरू वास्तविक अर्थमा मानव अधिकार रक्षक हुनका लागि ठीक ठिक तर्क गर्न सक्ने र सकारात्मक हुनुपर्दछ । मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको सन्दर्भमा सबैको दायित्व र भूमिकाको सही मुल्यांकलन गर्दै ठीक र वेठीक पहिचान गर्ने हैसियत राख्नुपर्छ ।
- मानव अधिकारको रक्षाको लागि मानव अधिकार रक्षकहरूले गर्ने हरेक कार्य एवं गतिविधिहरू मानव अधिकार सम्मत एवं शान्तिपूर्ण हुनुपर्छ ।

विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बद्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा योगदान पुऱ्याउन मानव अधिकार रक्षकको मुख्य कर्तव्य हो । मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको सम्बद्धन, संरक्षण र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि देहाय वमोजिमका कार्यहरू गर्न सक्छ :

- मानव अधिकार रक्षकले व्यक्ति वा व्यक्ति समुहका पक्षमा आवाज उठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानिसको नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको रक्षाका लागि आवाज उठाउन सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूको अधिकार, जस्तो महिलाको अधिकार, बालवालिकाको अधिकार, अपाङ्ग भएको व्यक्तिहरूको अधिकार, जेष्ठ नागरिकको अधिकार, आदिवासी, जनजाति, विस्थापित, शरणार्थीहरूको अधिकारको वारेमा आवाज उठाउन सक्छ ।

- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकार उल्लंघनको अनुसन्धान तथा सूचना संकलन गरी यथार्थमा आधारित भई प्रतिवेदन तयार गर्न सक्छ । तिनीहरूले प्रतिवेदन माथि सार्वजनिक ध्यानाकर्षण तथा सरकारलाई आफ्नो दायित्व प्रति जिम्मेवार बनाउन विभिन्न कार्यहरू गर्न सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम राज्यलाई जवाफदेही बनाउन तथा दण्डहिनताको अन्त्य गर्ने सन्दर्भमा कार्य गर्न सक्छ ।
- मानव अधिकार रक्षकहरूले सरकारलाई मानव अधिकार प्रतिको आफ्नो दायित्व पूर्ण रूपमा बहन गर्न गराउनको लागि सहयोग, प्रोत्साहन तथा दबाव सृजना गर्नसक्छ । यसैगरी मानव अधिकार रक्षकहरू असल शासन र लोकतन्त्रको पक्षमा आवाज उठाउन र भ्रष्टाचार एवं दण्डहिनता अन्त्यको लागि विभिन्न कार्यहरू गर्नसक्छ ।

६. शान्ति वार्ता, राहत र पुनर्स्थापना एवं पुनर्मिलन

क) शान्तिवार्ता :

द्वन्द्वको पीडावाट मुलुक र जनतालाई बचाउनका लागि शान्ति वार्ता र त्यसको इमान्दार कार्यान्वयन भन्दा व्यवहारिक र उपयोगी माध्यम अरु देखिदैन । विश्वका अनुभवले शान्तिवार्ता एउटा अत्यन्तै चुनौतीपूर्ण काम हो भन्ने देखाएको छ । यसको लागि वार्ताको स्पष्ट एजेण्डाको साथै कार्यान्वयनको लागि दृढ़ संकल्प आवश्यक हुन्छ । शान्तिवार्ता सफल हुनका लागि शत्रु भनिएका व्यक्तिसंग पनि सम्वाद गर्ने हिम्मत गर्नुपर्छ । द्वन्द्व पीडित वनेका व्यक्तिहरूको सरोकारलाई वार्ताको विषय बनाईनुपर्छ ।

सफल शान्तिवार्ताको लागि पर्याप्त तयारी अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । तसर्थ सफल शान्तिवार्ताको लागि वार्तामा वस्ते पक्षहरू वार्ताको लागि तयारी साथ अगाडि बढ्नुपर्छ । शान्तिवार्तावाट कसैलाई पनि पलायन हुन दिनु हुँदैन । शान्तिवार्ता गर्दा सतही र सस्तो लोकप्रियताका लागि गरिनु हुँदैन र जस वा अपजस एकलैले बहन गर्न खोज्नु पनि हुँदैन । किनकि शान्तिवार्ता उद्देश्यपरक हुनुपर्छ र सस्तो वार्ताले वास्तविक एवं उद्देश्यपरक वार्ताको प्रभावकारीतामा कुनै योगदान गर्दैन । यसर्थ वार्ताको उद्देश्य वार्ताको लागि वार्ता नभएर के र कस्ता पद्धतिमा शान्ति स्थापना गर्ने भन्ने कुरा पनि निक्यौल गर्नुपर्छ । कुनै पनि उद्देश्य, लक्ष्य तथा अपेक्षाहरू उचित प्रक्रियाहरूको कार्यान्वयन विना प्राप्त गर्न सकिदैन । विगतमा भएका वार्ताहरूले सही अर्थमा शान्तिवार्ताको रूप लिन सकेन । त्यहां पक्षहरूको महत्वाकांक्षा मात्रै प्रस्तुत भए । त्यस्ता महत्वाकांक्षा के गर्दा, कसरी गर्दा र कुन मुद्दाहरूमा मिल्दा पुरा हुनसक्छ भन्ने तर्फ हेरिएन । शान्तिवार्तामा संलग्न पक्षहरू सबै दृष्टिकोणवाट वार्ता गर्न सक्षम र अधिकार प्राप्त हुनुपर्छ । सफल वार्ताका लागि छलफलका विषयसूचीहरू मतैक्यताका आधारमा छानिनुपर्छ र वार्ताका पात्रहरू कम्तिमा कुन कुन विषयमा छलफल गर्न सक्छन्, अनौपचारिक तहमा पनि छलफल चलाउनुपर्छ । सफल वार्ताका केही आधारभूत पक्षहरू छन्, जसको सही पालना भएमा शान्तिका लागि हुने वार्ता उद्देश्यपरक निष्कर्षमा पुग्न सफल हुन्छ । ती आधारहरू यस प्रकार छ :

- वार्ता गर्नु अघि द्वन्द्वका पक्षधरहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरिनुपर्छ । यसको लागि वार्ताका पक्षधरहरू, सहजकर्ता र तिनीहरूको कार्यादेश लगायतका विषयहरू सुनिश्चित हुनुपर्छ ।
- वार्ताको एजेण्डाहरू तय गर्नको लागि औपचारिक वार्तापूर्व वार्ताका पक्षधरहरूको वीचमा अनौपचारिक

वार्ता एवं छलफल गर्न आवश्यक हुन्छ । यसले पक्षहरूको वीचमा औपचारिक वार्तामा छलफल गर्न एजेण्डाहरू तय गर्न तथा पक्षहरूको पूर्व शर्तहरूको वारेमा जान्न पर्याप्त समय प्रदान गर्दछ

- वार्ताको क्रममा बोलेका कुरा वा सहमतिमा पुग्न लागेको कुरा मिडियालाई भनि हाल्न हतारो गर्नु हुँदैन । साथै मिडियासंग बोल्ने अधिकार कसको हुने भन्ने कुरा पहिला नै तय गरिनुपर्छ ।
- वार्ताको लागि स्पष्ट विषयसूचीहरूको निर्धारण लिखित रूपमा हुनुपर्छ । वार्तावाट आएको निष्कर्षलाई कसैले पनि हारजित, व्यक्ति जस अपजस तथा प्रतिष्ठाको विषयवस्तु बनाइनु हुँदैन । वार्ताको विषय तर्जुमा गर्दा वाताका दुवै पक्षले एकले अर्कोको भावना र समस्यालाई बुझ्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ ।
- शान्तिवार्ता सहज विषय नभएको, द्वन्द्वको आयाम फराकिलो भएको तथा द्वन्द्वमा घात प्रतिघात समेत हुनसक्ने भएकाले शान्तिवार्ता केवल राजनीतिक मुद्दावाट मात्र सफल हुन सक्दैन । तसर्थ द्वन्द्वमा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न तर त्यसको प्रभाववाट प्रत्यक्षतः प्रभावित आम समुदायको चासोहरू शान्ति वार्ताका विषयवस्तु बन्नुपर्छ ।
- शान्तिवार्ताको लागि मध्यस्थकताको आवश्यकता भएमा त्यसको कायदिश सहितको आधार र भूमिका निर्धारण औपचारिक वार्ता अगाडि नै सहमतिका आधारमा तय गन्नुपर्छ ।
- छलफल पछि सहमति भएको विषयमा लिखित समझौता बनाउदै र हस्ताक्षर गर्दै जानुपर्छ । समझौताको लिखित स्पष्ट, छोटो, दुई अर्थ नलाग्ने सरल भाषामा लेखिएको हुनुपर्छ । तत्पश्चात वार्ताका पक्षहरू सबैले समझौतामा हस्ताक्षर गर्नुपर्छ ।
- समझौताको विषयवस्तु जबर्जस्ती निर्णय गराईएको भन्ने पक्षहरूलाई लागेमा कार्यान्वयन नहुने स्थिति सृजना हुनसक्छ । तसर्थ यसतर्फपनि ध्यान दिनुपर्छ ।
- वार्ताको क्रममा केही आवेशमा आउने कुराले वार्तामा संलग्न पक्षहरू वार्तावाट नै वाहिरन सबै अवस्था पनि आउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा वार्तामा वस्ते शक्तिहरूमा धैर्यता हुनुपर्छ । उचित समयको व्यवस्थापन गरिनुपर्छ, हतारेर पछुताउनु भन्दा ढीला भएपनि स्वीकार गन्नुपर्छ तर अनावश्यक ढीला गर्नु पनि हानिकारक नै हुन्छ ।
- नेपाल धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषिक तथा जातिय आधारमा विविधता भएको मुलुक हो । यहां एउटा जाति, भाषा, धर्म वा सांस्कृतिको उत्थानको लागि वार्ता गर्दा अन्य वर्ग तथा समुदाय किनारामा पारिएको महशुस गर्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा कुनै वर्ग वा समुदायसंग वार्ता गर्दा वांकी समुदायको चासो र सरोकार माथि पनि ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ ।

ख) राहत :

हामीले माथि नै चर्चा गरिसक्यौं कि द्वन्द्व सीमा वाहिर गएमा त्यसले हिंसाको स्वरूप ग्रहण गर्न सक्छ । हिंसाको चपेटामा परेको समाजमा मानिसले आफ्नो आधारभूत आवश्यकवाट समेत बञ्चित हुनु परेको हुन सक्छ । दुःखको अवस्थामा राहत पाउनु द्वन्द्व पीडितको अधिकार नै हुन्छ । तसर्थ हिंसाको चपेटामा परेको समाजमा शान्ति कायम गर्ने क्रममा अवलम्बन गर्नुपर्ने पहिलो र प्रारम्भिक काम भनेकै राहत वितरण हो । यो सुविधा नभएर मानिसको न्युनतम् आवश्यकता र वाँच्ने अधिकार भएको हुंदा राहत वितरण गर्दा पक्ष वा

विपक्षका मानिस भनी भेदभाव गर्नु हुँदैन । किनकि यो पक्ष वा विपक्षमा लागेको आधारमा नभई दृन्दृ प्रभावित भएको आधारमा प्रदान गरिन्छ । राहत अन्तर्गत भौतिक सामग्रीहरूको वितरण मात्र नभएर विस्तृत अर्थमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक मनोविमर्शका कुराहरु समेत समावेश भएको हुन्छ । किनकी दृन्दृवाट प्रभावित भएका व्यक्तिहरु मानसिक एवं शारिरीक रूपमा समेत कमजोर भएको हुन्छ ।

राहत वितरणका सम्बन्धमा संसारका विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न पद्धति अपनाउने गरेका छन् । फरक परिवेश तथा सन्दर्भमा राहत वितरण कार्य पनि सोही अनुरूप फरक हुन आवश्यक देखिन्छ । सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकारको दृष्टिले हेर्ने हो भने त्यस्तो व्यक्तिलाई राहतको आवश्यक छ, जो विविध कारणले पीडित छ । दृन्दृको समयमा विभिन्न किसिमले पीडित भएको व्यक्तिलाई एकै प्रकारको राहतले न्याय गर्न सकिदैन । यसर्थ मृत्यु भएका व्यक्तिको लागि, वैपत्ता भएका व्यक्तिको लागि शारिरीक तथा मानसिक अपाङ्ग एवं घाईते भएका व्यक्तिको लागि, सम्पत्तिमा क्षति भएका व्यक्तिको लागि फरक फरक राहतको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा राहत वितरण भन्नाले दृन्दृ प्रभावित व्यक्ति तथा परिवारहरूलाई राहत क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायताको व्यवस्था भन्ने बुझिन्छ ।

ग) पुनर्स्थापना :

दृन्दृपछिको अन्य मुद्दाहरू भै यो पुनर्स्थापनाको मुद्दा पनि जटील मानिन्छ । पुनर्स्थापनाको वारेमा छलफल गर्दा त्यसको परिभाषा, क्षेत्र र कसरी भन्ने कुरा स्पष्ट हुनुपर्ने हुन्छ । पुनर्स्थापना भनेको केवल राहत वितरण मात्र होइन । यसले मानिसको भावनात्मक सम्बन्धको पनि प्रतिनिधित्व गर्दछ । पुनर्स्थापना कार्यक्रमको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको मानवीयता हो । पुनर्स्थापना कार्यक्रमका एजेण्डा दृन्दृ समाधान, मानव अधिकारको रक्षा तथा नागरिकहरूको सुरक्षाको लागि स्वच्छ एवं सबल सुरक्षा हस्तक्षेप तर्फ अभिमुख हुनुपर्छ, जसले दीर्घकालीन विकासमा योगदान पुऱ्याउन सकोस् । सुरक्षा अवस्था जोखिम वा सुरक्षाको समस्या रहेको समाजमा पुनर्स्थापनाको विषय महत्वपूर्ण हुन्छ । दृन्दृको समयमा वा सो पछि पुनर्स्थापना गर्दा त्यहा दृन्दृको भौतिक खतरा कायमै रहनसक्छ । पुनर्स्थापना कार्य एकैसाथ सम्पन्न हुने कार्य नभएर यो राजनीतिक प्रतिवद्धतामा निर्भर गर्दछ ।

नेपालमा दृन्दृका कारण धेरै मानिसहरू विस्थापित भएका छन् । कतिपय स्थानमा विस्थापितहरु अभै पुनर्स्थापित हुन सकेको छैन । दृन्दृको समयमा भएको विस्थापितले वालवालिका, महिला, वृद्ध, अपाङ्ग लगायतका व्यक्तिहरु अभै धेरै प्रभावितएवं पीडित भएका छन् । विस्थापित जीवन त्यसै पनि कष्टकर हुन्छ, त्यसमा पनि अभावका बीच विस्थापित हुनु पर्दा तिनीहरूको समस्या गम्भीर हुन्छ । त्यसका लागि राज्यले नीति वनाई कार्यक्रम लागू गर्नेपर्ने आवश्यकता वमोजिम आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६३ तै तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको छ । उक्त नीतिले मुलभूत रूपमा मानव अधिकारका मुलभूत मान्यताहरूलाई आत्मसात गरेको छ । यसैगरी उक्त नीतिमा विस्थापित व्यक्तिको पुनर्स्थापना गर्ने, जोखिममा परेका व्यक्तिहरूलाई प्राथमिक शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका मानवीय सहयोग गर्ने, पुनर्स्थापित भएको ठाउंमा सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, परिचयपत्रको व्यवस्था गर्ने तथा नीति निर्माण तहमा सहभागी गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

घ) पुनर्मिलन :

हिंसात्मक द्वन्द्वको अवस्थामा परिवारका वीच विछोड एवं नागरिकका वीच मनमुटाव हुन सक्छ । द्वन्द्वलाई रूपान्तरण गर्ने हो हो भने यस्तो विछोड एवं मनमुटावको अन्त्य गरी तिनीहरूका वीच पुनर्मिलन अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ । विगतमा भएका घटनाहरूको न्यायोचित सम्बोधन गर्दै नागरिकहरू वीच आपसी मिलेमतोमा आउने अवस्था नै पुनर्मिलन हो । पुनर्मिलनवाट नै द्वन्द्व पछिको समाजमा नागरिकहरूका वीच सम्बन्ध र सहकार्य सम्भव हुन्छ । सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक पुनर्मिलनले विगतका समयमा द्वन्द्वका कारण विभाजित भएका वा लडेका व्यक्ति वा समुदायका वीचमा साभा योजना तथा लक्ष्य निर्धारण गर्नका लागि सयुक्त रूपमा अगाडि बढन सहयोग पुऱ्याउँछ । सामाजिक पुनर्मिलनका लागि हिजोका दिनमा द्वन्द्वमा संलग्न व्यक्ति तथा पक्षहरूका वीचमा सहअस्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्छ । तिनीहरूका वीचमा विश्वासको वातावरण बनाउनु पर्छ । लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई आत्मसात गर्ने पद्धति वसाउनु पर्छ । विगतका दिनमा भोगेका पीडाहरूलाई उचित सम्बोधन गर्नुपर्छ र स्थितिलाई क्रमशः सामान्यीकरण गर्दै अगाडि बढने वाटो तय गर्नुपर्छ ।

पुनर्मिलनका लागि सरोकारवालाहरूका वीचमा न्याय, विश्वास, शान्ति सुरक्षा र दया एवं क्षमादानको आवश्यकता हुन्छ । यी आवश्यकताहरू एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित पनि छन् । किनकि एकको अभावमा अर्कोको अर्थ रहेदैन र सामाजिक पुनर्मिलन पनि सम्भव हुँदैन । सामाजिक पुनर्मिलन द्वन्द्वका पक्षहरूका वीचमा मात्र नभएर विचार, शक्ति र पद्धतिका वीचमा पनि हुन्छन् । तसर्थ सामाजिक पुनर्मिलन गर्दा त्यससंग सम्बन्धित सबै पक्ष माथि विचार पुऱ्याउनु पर्छ । मुलतः पुनर्मिलन गर्दा देहायका कराहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ :

- पक्षहरूले एक आपसमा प्रतिशोधपूर्ण भावना एवं शत्रुतापूर्ण सम्बन्धलाई त्याग्ने हिम्मत गर्नुपर्छ, अन्यथा पुनर्मिलन सम्भव हुँदैन ।
- आफूलाई परेको पीडा र वेदना विसर्दै सकारात्मक सोचाईको विकास गर्नुपर्छ ।
- आपसी विश्वास र सद्भावको विकास गर्नुपर्छ ।
- मानवीय भावनाको आत्मसम्मान गर्दै प्रेम र सम्बन्धको आधारभूमि बलियो बनाउनु पछ ।
- आफूले पनि केही योगदान गर्ने मनसायका साथ दायित्व वहन गर्दै समाजमा रहने वातावरणका लागि योगदान गर्नुपर्छ । यसको मतलब दण्डहिनतालाई प्रश्न्य दिनु भने होइन ।

७. नेपालमा शान्ति स्थापनाका लागि भएका प्रयासहरू

नेपालको द्वन्द्वको इतिहास हेर्दा शाहकालीन, राणाकालीन तथा प्रजातन्त्रकालीन समयमा पनि फरक फरक प्रकृतिका द्वन्द्व हुने गरेको देखिन्छ । राणाकालपूर्व शाहकालमा मुलुक एकीकरणका नाममा शक्ति हत्याउन, राणाकालमा पनि सत्ता प्राप्ती गर्न तथा वहुदलीय कालमा पनि सत्ता र शक्ति कै लागि द्वन्द्व भएको देखिन्छ । यसैगरी हाम्रो समाजमा जातीय विभेद, लैङ्गिक विभेद, धार्मिक विभेद, सम्पत्तिको आधारमा वर्गीय विभेद लगायतका भेदभाव र ती भेदभावका वीच द्वन्द्व पनि छै थिए । यसै वीच २०५२ सालवाट अर्को राजनीतिक द्वन्द्व पनि शुरू भयो । उक्त राजनीतिक द्वन्द्व मुलुकका लागि कतिपय अवस्थामा सकारात्मक र प्रभाव छोडन सफल भयो कतिपय अवस्थामा नकारात्मक भने प्रभावहरू पनि प्रशस्तै देखिए ।

नेपालमा सरकार र तत्कालिन ने.क.पा.माओवादी वीच भएको २०५२ सालपछिको द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्दै रूपान्तरण एवं समाधान गर्नकालागि धेरै प्रयत्न भए । पहिला उक्त द्वन्द्वलाई समाधान नै गर्न खोजिएको भएपनि सो सम्भव नभएपछि हाल रूपान्तरणको अवस्थामा छ रअझै पनि यसको आकार प्रकार निश्चित हुन सकेको छैन । मुलतः नेपालको शान्ति प्रक्रियालाई विश्लेषण गर्ने हो भने शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि देहाय वमोजिमका कार्यहरु भएको देखिन्छ :

- २०५३ सालमा माओवादी युद्धको विस्तृत अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्नको लागिसांसद प्रेमसिंह धामीको संयोजकत्वमा एक उच्च स्तरीय आयोग गठन गरिएको । उक्त आयोगले २०५३ साल असारमा प्रतिवेदन सरकारलाई बुझाएको ।
- २०५६ साल मंसीरमा भूतपूर्व प्रधानमन्त्री शेर वहादुर देउवाको अध्यक्षतामा माओवादी समस्या समाधान सम्बन्धी एक उच्च स्तरी आयोगको गठन भएको ।
- २०५७ साल असोजमा उपप्रधानमन्त्री रामचन्द्र पौडेल र ने.क.पा.माओवादीका काठमाण्डौ इन्चार्ज रविन्द्र श्रेष्ठ वीच आकस्मिक रूपमा अनौपचारिक वार्ता भएको ।
- नागरिक समाज समेतको व्यापक दबाव पछि २०५८ सालमा सरकार र माओवादी वीच ३ चरणमा वार्ता भएको ।
- नागरिक समाज समेतको व्यापक दबाव पछि २०६० वैशाखमा २ चरणमा वार्ता भएपनि कुनै प्रगति हांसिल हुन नसकेको ।
- २०६१ सालमा जेठवाट अर्को वार्ता टोली गठन भई वार्ताको वातावरण बनेको भएपनि सोही कार्यकालमा रामेछापको दोरम्वा घटना भएको हुँदा वार्ता वीचमै भङ्ग भएको ।
- शान्ति प्रक्रियालाई अघि बढाउनका लागि २०६२/८/७ मा माओवादी र सात दल वीचको १२ वुँदे समझदारी भएको । उक्त समझदारीमा निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य गर्ने, संसद पुर्नस्थापना - अधिकार सम्पन्न सरकारको गठन - माओवादीसंग वार्ता - सहमतिका आधारमा संविधान सभाको निर्वाचन - पुर्ण लोकतन्त्र सहितको शान्तिको स्थापना गर्ने कुरा उल्लेख भएको ।
- २०६३/२/१३ मा सरकार र माओवादी वीच २५ वुँदे आचारसंहिता बनेको । उक्त आचारसंहिताले भयमुक्त नागरिक जीवन, जनतामा विश्वासको वातावरण, आवश्यक सेवा सञ्चालन, वलपुर्वक चन्दा र आर्थिक सहयोग नउठाउने, रिहाई र पुर्नस्थापना, वार्ता सहजीकरण तथा अनुगमन गर्ने वारे उल्लेख गरेको ।
- २०६३/३/२ मा सात दल र माओवादी वीच ८ वुँदे सहमति सम्पन्न भएको । उक्त सहमतिमा प्रतिस्पर्धात्मक वहुदलीय शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मानव अधिकार, मौलिक स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता, कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता अनुरूप गतिविधीहरु सञ्चालन गने, तथा संविधान सभामा नागरिकहरु निर्धारकसंग सहभागी हुन पाउने अधिकारको प्रत्याभुती गर्ने र त्यसको लागि अन्तर्राष्ट्रिय अनुगमन तथा पर्यवेक्षण गराउने विषयमा सहमति भएको ।

- २०६३/द/५ मा सरकार र ने.क.पा. माओवादी वीच विस्तृत शान्ति समझौता सम्पन्न भएको । उक्त समझौताले राजनीतिक -आर्थिक- सामाजिक रूपान्तरण र द्वन्द्व व्यवस्थापन, सेना र हतियार व्यवस्थापन, युद्धविराम, युद्ध समाप्ति, मानव अधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना, मतभेद निरुपण तथा कार्यान्वयन संयन्त्र तथा उक्त समझौताको कार्यान्वयन तथा अनुगमन वारे विस्तृत व्यवस्था गरेको ।
- २०६३ माघ १ गते नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भएको । उक्त संविधानले पनि शान्ति प्रक्रिया र संक्रमणकालीन स्थितिको व्यवस्थापन वारे आवश्यक व्यवस्था गरेको । उक्त व्यवस्था अनुसार द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाहरूको छानबीन गर्न सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको खोजबीन गर्नको लागि आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको तर हालसम्म उक्त आयोग गठन हुन नसकेको ।
- तत्पश्चात पनि शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि दलहरूका वीचमा विभिन्न समयमा विभिन्न समझौता र समझदारीहरू भएको तर व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन नसकेको ।

उल्लिखित सहमति, समझदारी तथा समझौताको आधारमा उपलब्धीतर्फ हेर्ने हो भने नेपालको शान्ति प्रक्रिया सन्तोषजनक रूपमा अगाडि बढेको देखिन्दैन । यसका धेरै कारणहरू छन् । नेपालको सन्दर्भमा हतियार तथा सेना व्यवस्थापनले पनि शान्ति प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुग्ने नपुग्ने कुरा प्रभावित भएको छ । यद्यपि शान्ति प्रक्रियाको निर्धारक तत्व यो मात्र होईन । समाजमा विद्यमान समस्या र चुनौतीहरूलाई शान्ति प्रक्रियामा कसरी सम्बोधन गरिन्छ भन्ने कुराले यसका सफलतामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । शान्ति प्रक्रियाका नाममा धेरै नै समझौता भैसकेका छन् । तर कार्यान्वयन र प्रगति भने अत्यन्त न्युन देखिन्छ । वार्ता तथा सम्बाद शान्ति निर्माण प्रक्रिया र द्वन्द्व समाधानको सही माध्यम हुनसक्छ । तर मुलुकमा नेतावाट माथि उठेर राजनेताको हैसियतमा सम्बाद आरम्भ गर्ने व्यक्तित्व देखापरेको छैन । दलहरू संविधान निर्माण तथा शान्ति प्रक्रियाको जिम्मेवारीवाट वरालिएर केवल सरकार निर्माण गर्ने कार्यमा मात्र तल्लिन भएका छन् । कसैले सेना समायोजन भएमा शान्ति प्रक्रिया समाप्त हुन्छ भन्ने ठानेका छन् भने कसैले माओवादी सेनाले अब विद्रोह गरेर जंगल जाइन भन्ने ठानेका छन् । यी दुवै वुझाई वेझमानीपूर्ण हुन् । सशस्त्र संघर्ष शुरु हुँदाका समस्याहरू ज्यूकात्यू छन् । यसले शान्ति प्रक्रिया सहज तर्फ होईन, जटील तर्फ अगाडि बढीरहेको देखाउँछ । यसैगरी माओवादी सेना र नेपाली सेनाको हतियार तथा तिनीहरूको गतिविधि माथि अनुगमन गर्दै समग्रमा नेपालको शान्ति प्रक्रियालाई सघाउन नेपालका राजनीतिक दलहरू कै आग्रहमा आएको नेपालका लागि सयुक्त राष्ट्र संघीय मिशन (अनमिन) पनि आफ्नो कायदिश पुरा नगरीकनै नेपालवाट विदा भएको सन्दर्भमा नेपालको शान्ति प्रक्रिया नै अनिश्चित जस्तै वन्ने अवस्थामा पुगेको छ । दलहरूमा नीति, कार्यक्रम तथा ईच्छाशक्ति देखिन्दैन । तसर्थ यसका लागि दलहरूले जिम्मेवारी वोध गर्नुपर्छ र कुनै पनि हालतमा पनि शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन आफ्नो तर्फवाट हैदै भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

छलफल र अभ्यास

व्यवहारिक अभ्यासः लोकगीत प्रतियोगिता

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि शान्ति सम्बन्धी लोकगीत प्रतियोगिता कार्यक्रम आयोजना गर्ने । कार्यक्रमको शीषक “शान्ति शास्रो चाहना” राख्ने ।
२. पहिला सहभागीहरूलाई विषयवस्तु अनुसारको गीत रचन निर्देशन दिने । यथासम्भव सहभागिताका लागि सबै सहभागीहरू समेट्ने गरी ३ जनाका दरले समुह बनाउने । सहभागीहरूलाई आफ्नो गीत प्रस्तुत गर्न ५ देखि १० मिनेट समय दिने ।
३. कार्यक्रमको मुल्यांकन गरनको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, शिक्षाविद्, शिक्षक सम्मिलित ३ जनासम्प्रको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास : लिखित तथा प्रश्नोत्तर

१. शान्ति भनेको के हो? यसका आधारभूत पक्षहरू के के हुन्?
२. शान्ति कार्यकर्ता हो हुन्? स्थानीय शान्ति कायम गर्न तिनीहरूको भूमिका के के हुन सक्छ?
३. शान्ति कार्यकर्ताले के गर्न हुन्छ र के गर्न हुँदैन?
४. मानव अधिकार रक्षक को हुन्? मानव अधिकार रक्षाका लागि तिनीहरूले के के कार्य गर्नसक्छन्?
५. नेपालमा शान्ति स्थापनाका लागि के कस्ता प्रयासहरू भएका छन्?

समस्या समाधानः

तपाईंका आफ्नो गाउँमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय एवं संस्थाको सहभागितामा शान्ति निर्माण प्रक्रियाको वारेमा छलफल हुँदैछ । तपाईंलाई मानव अधिकारको रक्षा नभएसम्म शान्ति स्थापना हुन सक्दैन र शान्ति नभएसम्म मानव अधिकारको रक्षा हुन सक्दैन भन्ने कुरा थाहा छ । यस्तो अवस्थामा शान्तिका लागि तपाईं के के विषयमा प्राथमिकता दिनु हुन्छ र सो वारे अन्यलाई तपाईं कसरी सम्भाउनु हुन्छ? तर्क र आधार सहित प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

efU -\$

अधिकार र शान्तिको लागि जन-वकालत र पैरवी

१. जन-वकालत भनेको के हो र यो किन आवश्यक छ ?

सामान्य अर्थमा वोल्न नसक्ने असहाय वर्गको अधिकारको पक्षमा वकालत गर्नु जनवकालत हो । सार्वजनिक चासोका विषय वा कुनै वर्ग, समुदाय वा समुहको पीडा वा चाहना सम्बन्धित निकायमा पुऱ्याएर वा सार्वजनिक रूपमा प्रसारित गरेर त्यस्तो पीडा हटाउने प्रयास गर्ने कार्यलाई जनवकालत भनिन्छ । जनवकालतमा न्यायोचित कुराको पक्ष लिने, गरीब निःसहायहरूको अधिकारको रक्षाको लागि आवाज उठाउने तथा उनीहरूको सशक्तिकरण गर्ने वाटो पहल्याई अगाडि बढ्ने काम हुन्छ । जनवकालतमा सामान्यतः सरोकारवाला, विषयविज्ञ, नागरिक समाज सम्बन्धित विषयमा चिन्तित एवं जानकार व्यक्ति तथा समुदायहरूको सहभागिता रहेको हुन्छ । समग्रमा, जनवकालत भन्नाले सार्वजनिक चासोका विषय वा कुनै वर्ग वा समुदाय वा समुहको अधिकार प्राप्ति, त्यसको संरक्षण गर्दै विद्यमान समस्या समाधानका लागि गरिने देहायका कामहरू भन्ने वुझिन्छ:

- सार्वजनिक नीतिहरूलाई जनताको पक्षमा प्रभावित पार्ने तथा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गराउने,
- सामाजिक न्याय र मानव अधिकारलाई स्थापित गराउने,
- सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउने,
- राज्यको स्रोतसाधनमा आम नागरिकको पहुँच विस्तार गर्ने,
- आम नागरिकहरूलाई सुचना उपलब्ध गराउदै सचेत बनाउने ।

जनवकालत विचारधारात्मक, अधिकारमुखी, जनतामुखी गरी विभिन्न प्रकारका हुन सक्छन् । यहां चर्चा गर्न खोजिएको जनवकालत भनेको जनताका अधिकारमुखी दृष्टिकोण नै हो । जनताकोन्द्रित अधिकारमुखी वकालतले जनता स्तरीय अभियान र उच्चस्तरको नीति निर्माण तहका बीच एउटा सम्पर्कको रूपमा काम गर्दछ । यसले नीति निर्माण तहमा जनताको सहभागिताको माग गर्दछ र नीति माथिवाट बनाएर दिने नभई तलको आवश्यकता अनुसार बनाई लागू गर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

- आफूले वकालत गर्न खोजिएको विषय तथा त्यसका मान्यता एवं सिद्धान्तमा स्पष्ट र प्रतिवद्ध हुनुपर्छ ।
- कार्यमा मात्र परिवर्तन गरेर पुर्दैन । प्रवृति तथा व्यवहारमा पनि परिवर्तन ल्याउनु पर्छ ।
- यो समाज सुहाउंदो लोकतान्त्रिक तथा मानव अधिकार एवं सामाजिक न्याय सुहाउंदो हुनुपर्छ ।
- अभियान व्यक्ति केन्द्रित वा आत्मकेन्द्रीत नभई समुदाय वा समाज केन्द्रीत हुनुपर्छ ।
- संवेदनशील, धैर्यवान र आशावादी भई अगाडि बढने क्षमता हुनुपर्छ ।
- आफूले उठाउने कुरामा केन्द्रीत हुनुपर्छ । तर सहमति र सम्झौताका लागि पनि तयार हुनुपर्छ ।
- उपलब्धीलाई संस्थागत रूपमा संरक्षण गर्ने र थप उपलब्धीका लागि क्रियाशील रहनुपर्छ ।

जनवकालतमा सन्देश प्रवाहको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यसको प्रमुख उद्देश्य भनेको सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित गर्नु, सम्भाई वुभाई गर्नु, भाग लिन लगाउनु र परिवर्तनका लागि तयार बनाउनु हो । यस्तो सन्देश प्रवाहका माध्यमहरू विभिन्न हुन सक्छन् । जस्तो : नियमित भेटघाट, अध्ययन पुस्तिका प्रकाशन र वितरण, पत्रकार भेटघाट, पर्चापोष्टर, सभागोष्ठी, जुलुस च्याली, प्रतिनिधिमण्डल भेटघाट, धर्ना हड्डताल लगायतका कुराहरू पनि जनवकालतका क्रममा आउन सक्छ । यसको लागि समान उद्देश्य र विचार भएका संस्था, व्यक्ति तथा समुदायको सहभागितामा आवश्यकता अनुसार केन्द्रीय, जिल्ला वा स्थानीय स्तरमा सञ्चाल निर्माण गर्न सकिन्छ ।

जनसहभागिता, विचारहरूको सञ्चार र वैधता जनवकालतका मुल तत्वहरू हुन् । सहभागिताको अर्थ सबैको चासो र सरोकारको सम्बोधन हुने सुनीश्चतता गर्नु हो । सहभागिता भनेको अधिकार सुनिश्चितता गर्नु हो । यसले अभियानलाई प्रभावकारी, फराकिलो र उत्साहित बनाउने कार्य गर्दछ । त्यस्तै सञ्चारको माध्यमवाट विचारहरू आदान प्रदान गर्ने, सम्भाई वुभाई गर्ने तथा एकले अर्कोलाई वुभन्ने तथा आफ्नो कुरा सरोकारवालासम्म पुऱ्याउने काम हुन्छ । यस्तो कार्यहरू सबैलाई स्वीकार्य हुनुपर्छ । जनवकालतमा हक अधिकारको उपयोग गर्ने क्रममा आईपर्ने समस्याको प्रतिकार गर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न निकायमा संलग्न हुनुपर्ने हुन्छ । वकालतका लागि निश्चित स्थान निर्माण गर्दै सार्वजनिक नीतिहरूलाई प्रभावित पार्नको निम्नि ज्ञान, सीप र अवसरहरूको उपयोग गर्नु वा आफ्नो वर्ग, समुदाय वा सम्प्रदायको हक हितको रक्षाको लागि नीति निर्माण तहमा दबाव सृजना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निश्चित रूपमा जनवकालत भनेको कुनै लक्ष्य वा कार्यलाई समर्थन वा सहयोग गर्दै त्यसलाई स्थापित गर्ने काम हो । जनवकालतमा समस्यालाई अहिंसात्मक तरीकाले उठाउने काम हुन्छ । यसमा विपक्षीलाई वार्ता, दबाव, घच्छच्याई र सहमत गरी शान्तिपूर्ण तरीकाले समस्या समाधान गर्ने उपायको अवलम्बन गरिन्छ । जनवकालतमा जनहितलाई सम्बर्द्धन गर्ने र सामाजिक न्याय स्थापित गर्ने प्रयास हुन्छ । यसले समाजमा पछाडि परेका शोषित, पीडित वा गरीब समुदायका मुद्दा/एजेण्डाहरूलाई उठाएर उनीहरूको समस्या समाधान तथा

हकहित प्राप्तिका लागि ध्यान केन्द्रीत गर्छ । जनवकालतका वारेमा छलफल गर्दा हामीले के विसर्जन हुँदैन भने जनवकालत राजनीति गर्नु होईन । तर पनि यसले राजनीतिलाई पनि प्रभावित बनाउंछ र लोकतान्त्रिक विधि अवलम्बन गर्ने कुरामा जोड दिन्छ । किनकि जनवकालत पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक परिवर्तन गर्नका लागि जनसमूह वा जनसमुदायले प्रयोग गर्ने एउटा प्रजातान्त्रिक प्रविधि वा उपकरण हो ।

जनवकालत जनताको हक हितको रक्षा, कानूनी शासन वा सुशासनको लागि एउटा अभियान वा आन्दोलन हो । कानुनको निर्वाध प्रचलन नभएको अवस्थामा आम नागरिकहरूको अधिकार तथा चासोका विषयहरू प्रभावित हुने भएकोले त्यसको प्राप्तिका लागि नागरिकहरूले आन्दोलन गर्नु पर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ । मुलत आन्दोलनको रूप कानूनी वा संवैधानिक, अकानूनी र गैरकानूनी हुन्छ । सामान्यतः नागरिक आन्दोलन वा जनवकालत कानूनी एंव संवैधानिक वा शान्तिपूर्ण प्रकृतिको हुन्छ र हुनुपनि पर्छ । तर जब शान्तिपूर्ण एंव कानूनी आन्दोलनले आफ्नो उद्देश्य पुरा हुँदैन तब जनवकालत अभियान अकानूनी हुनपुर्छ, जस अन्तर्गत शान्तिपूर्ण तर कानुनको परिधिभित्र नराखिएका गतिविधिहरू जस्तोः घेराउ, बन्द, हड्डाल चक्काजाम, विरोध सभा, अनसन, जुलुस आदि पर्दछन् । तर हामीले के कुरा विसर्जन हुँदैन भने वकालतको आन्दोलन गैरकानूनी अर्थात हिंसात्मक हुनु हुँदैन ।

२. वकालतका आधारभूत पक्षहरू

जनवकालतका वारेमा चर्चा गर्दा मुख्यतः तीन पक्षमा ध्यान दिनुपर्छ : सरोकारवाला पक्ष, जनवकालतमा चाल्न खोजेको पाईला र त्यसवाट आउने परिणाम । किनकि सरोकारवाला पहिचान नगरेसम्म, त्यसले अवलम्बन गर्न खोजेका कुरा र चाहेको उपलब्धी स्पष्ट नभएसम्म जनवकालत कार्य अगाडि बढ्न सक्दैन । यसका लागि संवैधानिक पहिला देहायका विषयहरूमा स्पष्ट हुनुपर्छ :

- जनवकालत अभियान किन र कुन उद्देश्यका लागि चलाउन लागिएको हो सो कुरा पहिला स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- त्यस्तो उद्देश्य हासिल गर्नको लागि दीर्घकालिन, मध्यकालीन वा अल्पकालीन कस्तो योजना बनाउनु पर्छ, ती विषयमा स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- जनवकालतले लक्षित गर्न खोजेका सरोकारवाला को हुन्? कसका लागि वकालत गर्ने? कोसंग वकालतल गर्ने? के का लागि वकालत गर्ने? कसलाई दबाव दिन वकालत गर्ने? भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- जनवकालतले दिन खोजेको सन्देश वा प्राप्त गर्न चाहेको उपलब्धी स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- जनवकालतका लागि चाहिने जनसमर्थन, सहयोग, सहभागिता वारे पहिला नै स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- दबाव दिनु पर्ने निकायले चाल्नु पर्ने कदमका वारेमा वकालतकर्ता पहिला नै स्पष्ट हुनुपर्छ ।
- जनवकालत अभियानको मुख्यांकन पद्धति पनि निश्चित हुनुपर्छ । अन्यथा अभियान प्रभावकारी नहुन सक्छ ।

यसैरारी जनवकालतका अर्को पनि महत्वपूर्ण दुई पक्षहरू रहेका छन् । ती पक्षहरू भनेको योजनाबद्ध र संगठित अभियान तथा निश्चित मान्यतामा आधारित राजनीतिक प्रक्रिया हो ।

क) योजनाबद्द र संगठित अभियान :

सार्वजनिक चासोका विषय वा कुनै वर्ग, समुदाय वा समुहको अधिकार प्राप्ति गर्न वा तिनीहरूको हक्कितको संरक्षणको लागि जनताले सचेत रूपमा संगठित भएर प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ । किनकि जनवकालत भनेको तैनि निश्चित उद्देश्य हाँसिल गर्नका लागि जनताहरू संगठित भएर अभियान चलाउने कार्य हो । यस्तो संगठित हुने क्रममा विभिन्न सञ्जालहरू निर्माण गर्ने सरोकारवाला समुह, हित समुह गठन गर्ने र निश्चित उद्देश्य हाँसिल गर्नका लागि तिनीहरूलाई व्यवस्थित रूपमा परिचालन गर्ने कार्यहरू हुन्छन् ।

जनवकालतका कार्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनका लागि सरोकारवाला तथा सो क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति, समुदाय वा संस्थाहरू वीच सञ्जालको गठन गर्न सकिन्छ । कुनै विशेष समस्या समाधान गर्नका लागि समान विचार भएका व्यक्ति, व्यक्ति समुह वा संस्था वीच सहकार्यात्मक सम्बन्ध तैनि सञ्जाल हो । सञ्जालमा संलग्न व्यक्ति, समुदाय वा संस्थाको समान विचार, आवश्यकता र सरोकार हुन्छन् र त्यसलाई सयुक्त रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयत्न हुन्छ । यसमा कुनै कठोर नियम तथा अनिवार्य सहभागिता भन्ने हुँदैन । सञ्जाललाई अगाडि बढाउन नियमित छलफल, भेटघाट, छलफल, अन्तर्क्रिया र सहयोगको आदान प्रदान हुन्छ ।

जनवकालतलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनका लागि समान विचार र सरोकार भएका व्यक्तिहरूका वीचमा सरोकार वा दवाव समुह पनि गठन हुन सक्छ । विशेष गरी उठाउन चाहेका विषयलाई प्रभावकारी रूपमा उठाउनका लागि सरोकार समुह गठन गर्ने गरिन्छ ।

ख) निश्चित मान्यतामा आधारित राजनीतिक प्रक्रिया

जनवकालत राजनीतिक विषय होइन तर पनि सार्वजनिक चासोका विषय भने पक्कै हो । कुनै वर्ग, समुह वा समुदायको अधिकार प्राप्ती, त्यसको संरक्षण वा समस्या समाधानका लागि विशेष अडान लिएर नीति निर्माता वा कार्यान्वयनकर्ताहरूलाई यथास्थितिमा परिवर्तनका लागि प्रयत्नशील गराईराख्नु जनवकालतको उद्देश्य हो । यसले सार्वजनिक जिम्मेवारी बहन गर्ने दायित्व भएका व्यक्ति वा निकायलाई उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न गराउनको लागि जनमत तयार गरी दवाव सृजना गर्दछ । जनवकालत एउटा प्रक्रिया प्रक्रिया हो, यो राजनीति नभएपनि राजनीतिलाई प्रभावित पारिरहन्छ । किनकि राजनीतिक पद धारण गर्ने व्यक्तिले तैनि जनताका आवश्यकताहरू पुरा गर्ने दायित्व लिएको हुन्छ र कहिलेकाही तिनीहरू आफ्नो दायित्ववाट पनिन्छने प्रयत्न पनि गर्न सक्छ । तसर्थ जनवकालतलाई निश्चित मान्यतामा आधारित राजनीतिक प्रक्रिया पनि मानिन्छ ।

३. वकालतका चरण र रणनीतिहरू

सामाजिक वकालतकर्मीहरूले समाजमा परिवर्तन ल्याउनको लागि विविध कार्यहरू गर्न सक्छ र ती कार्यहरू गर्न आवश्यक पनि हुन्छ । चुनाव प्रचार वा प्रभाव विस्तार वा सुचना प्रवाह वा सरोकार समुह वा सञ्चारमाध्यम वा कुनै पनि एउटा मात्र उपायवाट जनवकालत सम्भव हुँदैन । जनवकालतको एउटै लक्ष्य भनेको सामाजिक परिवर्तन हो, जसवाट समुदायमा रहेका कमजोर पक्षहरूले राजनीतिक शक्ति र आर्थिक स्रोतमा पहुंच हाँसिल गर्न सक्छ ।

जनवकालतलाई सफल वनाउनका लागि त्यस अन्तर्गत विभिन्न गतिविधिहरु चरणवद्ध रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ । मुलतः जनवकालतमा देहायका विषयहरुमा विशेष ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ :

- कुनै निश्चित समस्या विना जनवकालत आवश्यक हुँदैन । जनवकालतलाई प्रभावकारी वनाउनका लागि सम्बोधन गर्न खोजिएको समस्याको स्पष्ट पहिचान गर्दै त्यसको यथार्थ विश्लेषण गर्नुपर्दछ । यसले जनवकालतलाई कहानेर केन्द्रीत गर्ने भन्ने कुरा तय गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।
- समस्याको सही पहिचान र विश्लेषण गरिसकेपछि त्यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्पष्ट कार्ययोजना तर्जुमा गर्नु पर्दछ । त्यस्तो कार्ययोजना तर्जुमा गर्दा त्यसको सम्भाव्यता, प्रक्रिया र परिणाममा विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।
- जनवकालतको कार्ययोजना तयार भएपछि त्यसलाई सफल वनाउन सामुदायिक सहयोग र सहभागिताको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसका लागि सामुदायिक सहयोग र सहभागिताको अध्ययन गरी त्यसको स्तर सुनिश्चित गर्नुपर्छ । अन्यथा जनवकालत असफल हुन पनि सक्छ ।
- सामुदायिक सहयोग र सहभागिता सुनिश्चित भएपछि त्यसलाई अनुमोदन गर्दै अवधारणा र योजना परीक्षण गर्नका लागि र अरु प्रभावकारी योजना वनाउन सार्वजनिक भेला, छलफलको आयोजना गर्नुपर्छ । यसबाट सम्बोधन गर्न चाहेको विषयमा सबैलाई वुभ्न र वुभाउन अवसर प्रदान गर्दछ ।
- भेला गोष्ठी छलफलबाट समस्याको वारेमा सरोकारबाला लगायतका आम मानिसहरुमा चेतना विकास गर्नुपर्छ । मानिसमा चेतना विना अपेक्षित परिवर्तन र विकास सम्भव हुँदैन भन्ने कुरालाई मनन् गर्नुपर्छ ।
- छलफल, गोष्ठी, चेतना विकासका साथ साथै जनवकालतका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक सहयोग संकलनतिर पनि त्यतिकै ध्यान दिनुपर्छ । तर यसो भन्दैमा हरेक कामको लागि दाता कै मुख ताक्नुपर्छ भन्ने चाहिं होइन । आफू आफूमा भएको स्रोत परिचालन गरेर पनि जनवकालत अभियान अगाडि बढाउन सकिन्छ । यसको महत्वपूर्ण पक्ष के हो भने सामान्य आर्थिक अभावकै कारण जनवकालत अभियान वीचैमा नटुङ्गियोस् भन्ने कुरालाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ भन्ने हो ।
- जनवकालत अभियानलाई प्रभावकारी वनाउनका लागि विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरु लगायतका शुभेच्छुकहरु एवं पदाधिकारीहरुसंग वार्ता र सहयोग पनि अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ । जनवकालतकर्ताहरुले यतातर्फ पनि विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।
- आम नागरिकका चासो र सरोकारहरु पुरा गर्न गराउनका लागि सरकारी तथा प्रशासनिक निकायहरुसंगको वार्ता र सहयोगले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाहि गर्दछ । सरकार तथा प्रशासनिक निकायहरुहरुसंगको सुमधुर सम्बन्धले जनताका चासो र सरोकारहरु पुरा गर्न धैरै हृदसम्म सहयोग गर्दछ । तसर्थ जनवकालकर्ताले यस कुरालाई पनि आफ्नो अभियानमा यथासम्भव ध्यान दिनुपर्छ ।
- माथि उल्लिखित प्रक्रियाहरु पुरा गरेपछि जनवकालत सम्बन्धी अभियानलाई कार्यान्वयनमा लैजानु पर्छ । कार्यान्वयनका क्रममा पनि त्यसको दुरुपयोग हुनसक्ने खतरा भएकोले त्यसलाई बहुत सतर्कताका साथ

अनुगमन गर्नुपर्छ । अनुगमनका क्रममा अभियान योजना वमोजिम अगाडि वढेको छ कि छैन, त्यसले अपेक्षित लाभ दिने सम्भवाना र स्तर के छ, त्यसमा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।

- अन्त्यमा जनवकालतको परिणामको मुल्यांकन र विश्लेषण गर्दै जनवकालत चक्रीय पद्धति अनुसार आगामी जनवकालत अभियानको योजना तर्जुमा गर्नुपर्छ ।

जनवकालत सफल बनाउनका लागि विभिन्न रणनीतिहरू अपनाउनु पर्ने हुनसक्छ । लक्ष्य हाँसिल गर्नका लागि अवलम्बन गर्ने मार्ग नीति हो भने सो नीतिलाई सफलतापूर्वक अवलम्बन गर्ने उपायहरू भनेको रणनीति हो । जनवकालतको रणनीति त्यसको उद्देश्य र अपेक्षित परिणाममा निर्भर हुन्छ । समग्र अवस्थामा जनवकालत सफल बनाउनका लागि अवलम्बन गरिने सर्वमान्य राणनीतिहरू देहाय वमोजिम हुन सक्छ :

- समस्या/सवालहरूको पहिचान गर्ने
- सुचना संकलन तथा विश्लेषण गर्ने
- सरोकारवालाहरू परिचालन गर्ने
- सञ्जाल तथा सरोकार समुहहरू विस्तार गर्ने
- जनवकालत अभियान योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने
- सञ्चारमाध्यमहरू परिचालन गर्ने
- नीति निर्माण तहमा दबाव सृजना गर्ने ।

जनवकालतको सफलता र असफलता उक्त अभियानमा गरिने जनपरिचालनमा निर्भर गर्दछ । जनपरिचालनका पनि विभिन्न पक्ष तथा प्रक्रियाहरू हुन सक्छ । अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित जनवकालत तालिम निर्देशिका (पुस्तक नं. ११७/२०६०) मा जनवकालतका लागि जनपरिचालनका विभिन्न आयामलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिएका छन् :

छलफल र अभ्यास

व्यवहारिक अभ्यासः योजना तर्जुमा

१. व्यवहारिक अभ्यासको लागि सहभागीहरूलाई २ वर्षसम्म मानव अधिकार र शान्ति शिक्षा अध्ययन गरेको आधारमा स्थानीय स्तरमा मानव अधिकार सम्बन्धी योजना तर्जुमा गर्न लगाउने ।
२. योजनाका लागि ५/५ जनाको समुह बनाउने । आफ्नो योजना प्रस्तुतीकरणका लागि प्रत्येक समुहलाई १० मिनेट समय दिने ।
३. योजनाको मुल्यांकन गर्नको लागि स्थानीय मानव अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, शिक्षाविद्, शिक्षक समिलित ३ जनासम्मको मुल्यांकन समिति बनाउने । मुल्यांकन समितिमा सकेसम्म आयोजक संस्थाको तर्फबाट सहभागिता नजनाउने ।
४. समुह विजेता तथा उपविजेता घोषणा भएपनि सबै समुहलाई प्राप्त मुल्यांकनको आधारमा कुनै न कुनै पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने । राम्रो योजना कार्यान्वयनका लागि गाउँ विकास कार्यक्रमको वजेट लगायत स्थानीय सोत परिचालन गर्न सहयोग गर्ने ।

पाठ्य अभ्यास : लिखित तथा प्रश्नोत्तर

१. जनवकालत भनेको के हो? मानव अधिकार तथा शान्ति निर्माणका लागि यो किन आवश्यक छ?
२. जनवकालतका आधारभूत पक्षहरूको वारेमा चर्चा गर्नुहोस् ।
३. सफल जनवकालत कार्यका लागि के कस्ता रणनीतिहरू अखित्यार गर्न उपयुक्त हुन्छ?

समस्या समाधानः

अधिकारको वारेमा जनवकालत गर्दा आम नागरिकहरूको कर्तव्यलाई विसर्जन मिल्दैन । किनकि अधिकार र कर्तव्य एउटा सिक्काका दुई पाटाहरू हुन् भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा अधिकारमुखी जनवकालत कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा कर्तव्य पक्षलाई कसरी समावेश गर्न सकिन्छ । आफ्नो योजनामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

हरप्लेस : एक परिचय

मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस) एक मुनाफा रहित सामाजिक गैर सरकारी संस्था हो । हरप्लेस वि.स. २०५७ सालमा रुकुम जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम विधीवत दर्ता भएको हो । यो संस्था समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध छ । यस संस्थाले मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बद्धन मार्फत दिगो शान्ति स्थापना हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । संस्थाले विगत ११ वर्ष देखि मध्य तथा सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा मानवअधिकारको प्रत्याभूतिका लागि मानवअधिकार शिक्षा, सचेतना, युवाहरुको क्षमता अभिवृद्धि, स्थानीय तहमा लोकतन्त्रको सुदृढिकरण, सुशासन, द्वन्द्व रुपान्तरण तथा शान्ति प्रवर्द्धन, महिला शस्तीकरण, कानुनी सेवा र सामाजिक न्यायको क्षेत्रमा काम गर्दै आइरहेको छ । हाल यस संस्थाले स्थानीय तहका विभिन्न संघ संस्था, युवाकलब, समुहहरु र संचार माध्यमहरुसँगको साझेदारीमा उत्त कामहरु संचालन गरिरहेको छ ।

मानवअधिकार संरक्षण तथा कानूनी सेवा केन्द्र (हरप्लेस)
केन्द्रीय कार्यालय :

खलंगा-९, मुसिकोट, रुकुम, फोन: ०६८-५३०२९२

क्षेत्रीय कार्यालय :

नेपालगंज-५, गणेशपुर, बाँके, फोन: ०६९-५२६७६६

E-mail : hrplsc@wlink.com.np, website : www.hrplsc.org.np